

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 5, p. 225-252, September 2013

İslâm Kaynaklarına Göre Nuşirevân-I Âdil Anushirwan “Righteous” According to Islamic Sources

Dr. Ulaş Töre SİVRİOĞLU
Balıkesir Üniversitesi - Balıkesir

Öz: Bu çalışmada İslâm öncesi dönemde hüküm sürmüş Hüsrev I Anuşirvan’a İslâmî kaynaklarda duyulan ilgi ve saygının nedenleri ve gelişimi incelenmekte, adaletli bir yönetim sergilediği için bu hükümdarın İslam kaynaklarında saygıyla bahsedildiği tespit edilmektedir. İslâm kaynaklarında Nuşirevân-ı Âdil olarak geçen Hüsrev I Anuşirvan (531–579) ondokuzuncu Sâsâni hükümdarıdır. Pehlevice “ölümsüz ruh” anlamına gelen “anōşeg revân” lâkabı Hüsrev I’e “adaletli” bir hükümdar olması nedeniyle verilmiştir. Kendisine adanmış Pehlevice kitaplar ve sayısız menkıbeye bakılarak Nuşirevân’ın, en fazla saygı duyulan Sâsâni hükümdarlarından biri olduğu anlaşılabilir. Bu saygınlık İslâmî asırlarda da artarak devam etmiş ve İslâm kültürüne de geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nuşirevan, Sasaniler, İslam literatürü, İran

Abstract: This study examines the Islamic literature on the pre-Islamic king of Sasanid Empire Anushirwan and illustrates that because of his just rule Anushirwan was mentioned respectfully in the Islamic sources. In the Islamic resources, Khosrow I who is known as Nuşirevân-ı Âdil is the 19th King of the Sasanian Empire. His title “anōşeg revân” which means “immortal soul” in the Pahlavi language is given to Khosrow I for being a just king. A through study of Pahlavi books, which were dedicated to him, and numerous legends mention Nuşirevân as one of the most respectable of the Sasanian Emperors. This respectability continued increasingly in the Islamic culture.

Keywords: Anushirwan, Sasan Empire, Islamic literature, Iran

Giriş

Hüsrev I (MS 531–579) 19. Sâsâni hükümdarıdır. Hüsrev I’in lâkabı olan Anuşirvân veya daha geç yazımlarda karşımıza çıkan “Nuşirevân”ın anlamı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. En yaygın açıklama bu adın Pehlevice “ölümsüz ruh” anlamına gelen “enūşeg-rūvân” veya biraz daha farklı bir yazımla “anōşek ruvân” türediğidir.¹ Pehlevice Anōš (’nwš) veya anōšag (’nwšak) -Maniheist metinlerde (’nwšag)- ölümsüz anlamına gelmektedir.² Pehlevicede ruhun karşılığı olarak lwb’n³ (rūban) kullanılırken Maniheist-Sogd yazıtlarında ruh revân (rw’n) olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴ Bu durumda anōşeg revân yazımı

¹ Ahmed Tefazzûlî, (Taffazoli) “Enūşirvân”, DİA, Cilt 11, 1995, 255, C.L. Huart, “Nuşirevân”, MEB İslâm Ansiklopedisi, Cilt 9, 1964.

² Bu çalışmada bahsi geçen bütün Pehlevice kelimeler için -aksi belirtilmedikçe- “Mc Kenzie, A Concise Pahlavi Dictionary, Oxford University Press, London, 1986” künyeli eser kullanılmıştır. Bkz: Mc Kenzie, age, 10

³ Pehlevicede (l) harfi (r) aynı şekilde yazılmakta ve genellikle bu ortak harf (r) sesini vermektedir. Bkz. Carl Faulmann, Yazı Kitabı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, 89.

⁴ Mc Kenzie, age, 73.

Pehleviceden ziyâde Sogdcaya daha uygun düşmektedir. Genel olarak erken İslâmî dönem kaynaklarında örneğin: Abbasî devri şairlerinden el-Buhturî'de⁵ veya Miskeveyh'in Tecâribü'l-Ümem'inde⁶ Pehlevinceye daha uygun şekilde Anuşirvân veya Enuşirvân (انوشروان) olarak anılan hükümdar daha geç Fars ve Osmanlı kaynaklarında Nuşirevân (نوشروان) olarak yazılıp okunmaya başlanmıştır.⁷

Pehlevince kelime ve isimlerin başındaki (a) sesinin Farsçanın bazı söyleniş biçimlerinde düşmesi ve Osmanlıca Türkçesine bu haliyle geçmesi oldukça sık rastlanan bir durumdur. Örneğin: eski İran takviminde bir ay adı olan ve Venüs Gezegenini temsil eden *Anāhita* (kirlenmemiş/pak) Farsça⁸ *ناهید* Osmanlıcada *Nāhīd* (ناهید) olmuştur. Pehlevince *abarwēz* (muzaffer) sözcüğü Farsça¹⁰ *اپاویز* veya *پیروز*¹¹ Osmanlıcada *perviz* (پروز) olarak karşımıza çıkar. Peh. *abaḫšāyīdan* (√-bahşetmek) fiili; Farsça¹² *بخشایدن* halini almış ve Osmanlıcaya da bu şekilde geçmiştir. Yine benzer şekilde Pehlevince kuzey yönünü tarif eden *abāxtar* Farsçaya *batı* anlamı kazanarak¹³ *باختر* şeklini almıştır. Benzer şekilde Pehlevince kelimelerin sonundaki (g) harfinin de zaman içerisinde düşmesi sıkça karşılaşılan bir durumdur. Örneğin: Pehlevince cadı anlamına gelen *yātūk* Farsça *جادو*, Pehlevince *būtūn* anlamına gelen *hamāg* Farsça *همه*, Pehlevince *ceylan* anlamına gelen *āhūg* Farsça *اهو* olmuştur vb. Bu örneklerde olduğu gibi *anōšeg revān* adı da benzer bir evrim geçirerek Nuşirevân halini aldığı görülmektedir.

Mesudî'ye göre Nuşirevân ölümsüz ruh değil “yeni hükümdar” demektir.¹⁴ Ancak Mesudî bu yorumunu temellendirmemektedir. Pehlevince *nog* Farsça *نو* yeni anlamına gelmekle birlikte *şirvan* sadece bir şehir adıdır ve hükümdar anlamına gelmemektedir. Buna karşın Firdevsî ve muhtemelen onu tâkip eden Yusuf Has Hâcib Hüsrev I'in mahlasını *Nuşîn-revân* olarak yazmışlardır.¹⁵ Ki bu versiyonun tercümesi Burhan-ı Katı'da “tatlı (*nuşîn*)- ruh (*revân*)” olarak açıklanmaktadır.¹⁶ Farsçada afiyet-lezzet anlamına gelen *نوش* kelimesi bulunmakla

⁵ Nevzat Yanık, Arap Şiirinde Tasvir, Cahiliye-Abbasiler, (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2010),167.

⁶ Miskawayh, History of Ibn Miskawayh, Vol VII, I, (London: Leyden E. J. Brill, , 1909), 251. İbn Miskeveyh'in eldeki en eski ve tam nüshası altı cilt halinde Ayasofya Kütüphanesine kayıtlıdır ve ne yazık ki Türkçeye çevrilmemiştir. Leon Caetani tarafından ilk üç cildi Arapça tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. Son üç cildi ve ek olarak hazırlanan VII. Cilt İngilizceye çevrilmiştir. Bkz: Miskawayh, History of Ibn Miskawayh, Vol. I-VII,(London: Leyden E. J. Brill, 1909-1921).

⁷ Dursun Ali Tökel, Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Şahıslar Mitolojisi, (Ankara: Akçağ Yayınları.2000), 246.

⁸ Francis Joseph Steingass, A Comprehensive Persian-English Dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature. London: Routledge & K. Paul, 1892.

<http://dsal.srv02.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.0:1:6668.steingass>

⁹ Ferit Devellioğlu, Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 2004, Nahid maddesi, Bu çalışmada Osmanlıca sözcükler için adı geçen eser kullanılmıştır.

¹⁰ Steingass, age, 12.

¹¹ Kadir Golkarian, Moheg, Farsça-Türkçe, Türkçe -Farsça Sözlük, Alfa Yayınları, İstanbul 2005, 181.

¹² Steingass,age,159.

¹³ Steingass,age,136.

¹⁴ Mesudî, Altın Bozkırlar, (Murûc ez-Zeheb), (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004),156.

¹⁵ Abolqasem Ferdowsi, Shahnameh The Persian Book of Kings, Translet: Dick Davies, Penguin Books, 2006, s.685-717, Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006, Beyit 288-292, 6550-6552.

¹⁶ Huart, agm, s.370.

birlikte Pehlevicede böyle bir sözcük bulunmamaktadır.¹⁷ Firdevsî’de geçen versiyona dair açıklamanın bir diğer zayıf noktası da Nuşirevân mahlasının orijinalinin başındaki (a/e) sesini dikkate alınmamasıdır.

Arap-İslâm kaynaklarında I. Hüsrev daha ziyade Kisrâ Anuşirvân (كسرى انوشروان) veya sadece “Kisrâ” (كسرى) adıyla da anılmıştır. *Kisrâ* unvanı I. Hüsrev (Peh. *Khosrau/Xosro*-Süryânice *Kesrō* veya *Kōsrō*) Nuşirevân’ın adının Arapçalaştırılmış hâlidir.¹⁸ Arap-İslâm kaynaklarına bakıldığında, daha önceki Sâsâni şahlarından hiçbirinin *Kisrâ* unvanıyla anılmadığı görülmektedir. Tıpkı Julius Caesar’ın adından türemiş olan ve sonraki dönemlerde Araplar tarafından bütün Roma-Bizans İmparatorlarına *Kayser* denilmesi gibi Hüsrev I’dan itibaren İran Şahlarına *Kisrâ* denilmiştir. Arapların Hürmüz (Hörmîzd, 579-590) veya torunu II. Hüsrev (591-628) gibi şahları da Kisrâ olarak anmaları, yazılı anlatımlarda hangi hükümdardan bahsedildiğini bazen muallâkta bırakmaktadır. Buna karşın şairler, tarihçiler ve diğer yazarların Kisrâ’dan kastettikleri genelde Nuşirevân’ın kendisidir. Nitekim kimi metinlerde belirgin bazı tarihsel olaylardan -oğlu Hürmüz’e nasihat etmesi veya Habeşlere karşı Araplara yardım göndermesi gibi- bahsedilmesi sayesinde, bahsi geçen Kisrâ’nın, Nuşirevân olduğu anlaşılmaktadır. Gene Arapların Kisrâ’nın Eyvânı olarak andıkları sarayların Nuşirevân dönemine ait oldukları arkeolojik delillerle de desteklenmektedir. Kisrâ’nın adaletinden söz edildiği metinlerde de sözü edilen şah’ın Nuşirevân olduğu söylenebilir. Zira Müslüman Arapların Nuşirevân’ı daima saygıyla andıkları; fakat genel olarak paganlar tarafından desteklenen¹⁹ son “Kisrâları” adalet ve doğruluk yolundan ayrılan hükümdarlar olarak gördükleri bilinmektedir. Hatta ileride göreceğimiz üzere Gazalî’ye göre İranlıların Araplar karşısındaki yenilgisinin temel nedeni son “Kisrâların” adalet yolundan ayrılmalarıdır. Bu nedenle en azından Arap-İslâm metinlerinde övgüyle bahsedilen kimliği belirsiz bir Kisrâ’nın Nuşirevan olması ihtimali oldukça yüksektir.

Kaynaklar: Arap-İslâm Literatürü’nde Nuşirevân’ın Ortaya Çıkışı

İslâmî asırlardaki anlatımlara güvenecek olursak Arapların İslâm öncesinde de Nuşirevân’a büyük bir saygı duyduklarını görürüz. Taberî’nin aktardığına göre Güney Arabistan Habeşlilerin istilâsına uğradığı zaman Seyf b. Zi Yezen, Nuşirevân’ın sarayına gitmiş ve ülkesindeki zulmü ve zilleti kaldırması için yardım istemiştir. Nuşirevân da önce hâpishanelerden salınan kişilerden oluşan 800 askerlik bir birliği sonrada 6000 kişilik bir orduyu Araplara yardım için Yemen’e göndermiştir. Araplar bu olayı unutmamış ve Taberî’de yer alan rivayete göre Arap şairlerden Ebu es-Salt Nuşirevân’a “*Sen (Ey Kisrâ) Siyah köpekler üzerine arslanlar gönderdin. Onların ürkererek kaçanları bozguna uğrayarak her yana dağıldılar*”²⁰ şeklinde bir methiye yazmıştır. İslâm öncesi dönemin ünlü hatiplerinden Eksem

¹⁷ En azından biz Mc Kenzie’nin sözlüğünde bu kelimeye rastlamadık.

¹⁸ Casim Avcı, “Kisrâ”, DİA, Cilt 26, İstanbul, 2002, 71.

¹⁹ Kuran’daki Rûm sûresi ve bu sûrenin şerhlerine bakıldığında Bizans-Sâsâni savaşları esnasında Müslümanların Bizanslıları, pagan (müşrik) Arapların ise İranlıları desteklediği anlaşılmaktadır. Bkz. *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti Çevrîsi Ankara 1991, Rûm Sûresi.1-5.

²⁰ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Cilt III, (İstanbul: MEB Yayınları, 1991), 1131.

b. Sayfî de (öl.612) Kısra'nın huzurunda onu öven bir hutbe okumuş ve hutbesinde "Arapların başka hiç kimsesi olmasa sen yetersin"²¹ demiştir.

Bazı hadîs aktarımlarına veya sahabelerle Nuşirevân'ı karşılaştıran bir takım rivayetlere bakılacak olursa Müslüman Araplar da İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren Nuşirevân'a saygı göstermekteydiler. Örneğin: Gazalî'nin (1058-1111) *Nasihati'l-Mülûk*'unda yer alan bir hadîse göre Hz. Muhammed, "Ben adil hükümdar Nuşirevân zamanında doğdum" demiştir.²² Muhaddisler tarafından sahihliği veya sarihliği tartışılan bu hadîs ilk olarak Tirmizî'nin *Şemâil* adlı eserinde "Ben âdil melik zamanında doğdum" (ولدت في زمن لملك لعدل) şeklinde karşımıza çıkmış²³ İbn Arabî'nin (1165-1239) *Fütûhat-i Mekkiyye fi Esrâri'l-Mahkiyye ve'l Mülkiyye* adlı eserinde de aynen tekrar edilmiştir.²⁴ Nuşirevân, adaletiyle tanındığından ve Peygamber doğduğu esnada tahtta olduğundan, doğal olarak hadîste kastedilen hükümdarın Nuşirevân olduğuna hükmedilmiştir. Ancak birçok muhaddis bu hadîsin her iki versiyonunun da sahih olduğunu savunmuşlardır. Halimi (vf. 1012) bu hadîsin sahih, Sağani, (vf.1252) mevzu (uydurma), İbnü'l Cevzi (vf.1201) asılsız olduğunu belirtmişlerdir.²⁵ Nitekim daha sonraki asırlarda bu hadîs gerçekliği tartışmalı olan fakat halk arasında yaygın olarak dolaşan rivayet ve hadîslerin toplandığı Aclûnî'nin (1676-1749) *Keşfü'l Hafâ* adlı kitabında yer almıştır.²⁶

Gazalî'nin aktardığı bir diğer hadîste ise Peygamber "Şu dört kimsenin küfür üzerine ölmelerine üzuldüm; Adaletinden dolayı Nuşirevân'a, cömertliğinden dolayı Hatem-i Tai'ye, güzel şiirinden dolayı İmruu'l Kays'a, bana yaptığı iyilikler için de Ebu Tâlib'e" demektedir.²⁷ Gazalî bu hadîslere dayanarak Nuşirevân'ı övmekte hatta Nuşirevân'ın bu ölçüde âdil bir hükümdar olmasını Peygamber'in onun zamanında doğmuş olmasına bağlamaktadır. Buna rağmen Gazalî'nin aktardığı bu ikinci hadîsin de gerçekliği tartışmalıdır. Zira geç bir dönemde yaşamış olan Gazalî'nin aksine erken dönem muhaddislerin kitaplarında böyle bir hadîs yer almamaktadır. Hatta Gazalî'nin aktarımının aksine Ahmed b. Hanbel'e göre Hz. Muhammed, İmruu'l Kays'ın "Cehenneme giden şairlerin bayraktarı olacağını" belirtmiştir.²⁸ Anlaşılan Gazalî bu hadîsleri muhaddislerin eserlerinden değil halk arasında dolaşan bazı rivayetlere elde etmiştir. Onun neden böyle yaptığının üzerinde daha sonra duracağız.

Sahabelerle Nuşirevân'ı karşılaştıran ve çeşitli yayın organlarında sıklıkla karşımıza çıkan bazı menkıbeler ise tamamen güvenilmezdir. Bu türden bir menkıbede Şam valisi Sad b. Ebi Vakkas bir Hıristiyan'a haksızlık yapar. Durumu öğrenen Halife Ömer, Ebi Vakkas'a üzerinde "Bilesin ki, ben Nuşirevân'dan daha az âdil değilim" yazan bir deri parçası gönderir. Mektup okununca korkudan titreyen Ebi Vakkas hatasını anlar ve çevresindekilere bu sözün

²¹ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Cilt I-Cahiliye Dönemi*, (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2012), s.248-249. Pagan Araplar bütün Kısralara sempati duydukları için burada bahsi geçen Kısra'nın I. Hüsrev (Nuşirevân) mı yoksa onun oğlu Hüzmüz veya torunu II. Hüsrev mi olduğu çoğu zaman net değildir.

²² Gazalî, *Yöneticilere Altın öğütler*, (Nasihati'l Mülûk), (İstanbul: Semerkand Yayınları) 2011, 114.

²³ Şehmus Ünverdi, *Hadis İlmî Açısından Aclûnî'nin Keşfü'l-Hafâ Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi. SBE Adana 2009, s.22.

²⁴ Mehmet Ayhan, *Fütûhat-ı Mekkiyye'de Hadisçilerin Metotları Dışında Nakledilen Rivayetler*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul, 2009,156.

²⁵ Ayhan, age, 156.

²⁶ Ünverdi, age, s.22.

²⁷ Gazalî, age, 196.

²⁸ Hüseyin Okur esere yazdığı dipnot. Gazalî, age, 196, Ayrıca bkz: İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n Nihaye* Cilt II, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 353.

anlamını açıklar. Henüz *Cahiliye* çağındayken Ebi Vakkas ve Ömer bin Hattab İran'a ticaret için gittiklerinde develeri çalınır. Nuşirevân'ın huzuruna çıkıp durumlarını anlatırlar. Kısa bir soruşturma neticesinde hırsızların Nuşirevân'ın oğlu ve veziri olduğu ortaya çıkınca hükümdar oğlunu ve vezirini idam ettirir²⁹. Bu menkıbe Müslümanların Nuşirevân'a duydukları saygının güzel bir örneği olmakla birlikte tamamen hayalidir. Zira bu türden bir hırsızlık olayıyla Şah'ın oğlunu idam ettirmesinin olanaksızlığı bir yana Halife Ömer'in 579 yılında ölen Nuşirevân'la karşılaşmış olması mümkün değildir. Burada muhtemelen II. Hüsrev, Nuşirevân'la karıştırılmaktadır. İslâmî dönem yazarlarının Nuşirevân'la ilgili anlatımların tarihini daha gerilere çekmek için kullandıkları örnekler genel olarak şüpheyle karşılanmalıdır.

Netice olarak "*Cahiliye Devri*"nden kalan birkaç menkıbe ve şiiri bir yana koyarsak Müslüman-Arapların İslâm'ın doğuşundan itibaren Nuşirevân'a saygı ve sevgi duyduklarına dair aktarımlar şüpheyle karşılanmalıdır. Bunların bir kısmının İslâm'ın daha sonraki asırlarında özellikle de İslâm'ı kabul eden İranlıların vasıtasıyla İslâm literatürüne girdiği ileri sürülebilir. Muhtemelen İran geleneği ile İslâm inancını kaynaştırmak isteyen Müslüman yazarlar İslâm Peygamberinin Nuşirevân devrinde doğmasında özel bir önem atfetmiş bir bakıma yeryüzünün en âdil hükümdarının mirasının Hz. Muhammed'e devredildiğini düşünmüşlerdir.³⁰ Yine bazı hadîslere dayanarak Nuşirevân'a duydukları saygıyı İslâmî bir dayanakla temellendirmek istemişlerdir

Asıl Kaynaklar: İbn'ül Mukaffa ve Nuşirevân'ın İslâmî Literatüre Girişi

Menkıbeler ve rivayetler bir kenara bırakılıp tarihsel delillere bakıldığında Nuşirevân'la ilgili anlatımların Arapçaya girmesinde ilk adım atanın "*Kelile ve Dinme*"nin meşhur çevirmeni İbn'ül-Mukaffa (720-759) olduğu görülmektedir. İbn'ül Mukaffa'nın asıl adı Rozbeh bin Dâzoye'dir. Hayatını aktaranlara göre Zerdüşt veya Maniheist bir İranlı olarak yetişen, sonradan Müslümanlığı seçen İbn'ül Mukaffa, kısa ömrünü İslâm öncesi İran yazılı geleneğinin kaybolmamasına adanmış biriydi. İbn'ül Mukaffa, Nuşirevân'ın emriyle Sanskrit dilinden Pehleviceye aktarılan meşhur *Kelile ve Dinme*'yi Arapçaya tercüme etmesinin yanı sıra, Sāsānilerin resmi tarihi olan "*Ĥodaygnāmag*"ı (Hudayname) "*Siyeru'l Mulûki'l Acem*" adıyla Arapçaya çevirmiştir. Ayrıca İran saray âdetlerinin anlatıldığı "*Āyinnāmag*"ı da "*Kitabu'r-Rusûm*" adıyla Arapçaya çevirmiştir. Bu eserler haricinde İbn'ül Mukaffa "*Kitab'ul Tac fî Sireti Anuşirvan*" adıyla çevirdiği ve orijinal adı "*Karnāmag-ı Anuşirvân*" olan eserin Nuşirevân'a ait birçok menkıbenin ana kaynağı olması muhtemeldir³¹.

Bu kitapların orijinaleri büyük kısmı günümüze ulaşmamakla birlikte onlardan yararlanılarak yazılan eserler sayesinde muhtevaları ayrıntılı olarak tanınmaktadır. Örneğin: *Karnāmag-ı Anuşirvân*'ın, Arapçaya tercümesinin büyük kısmı İbn Miskeveyh'in (932-1030), "*Tecâribü'l-Ümem*" adlı eserinde korunmuştur.³² Aynı şekilde Sâlebî "*Adab'ul Mulûk*"³³ adlı eseri de büyük oranda Sāsāni saray âdetlerine ayrılmıştır ve muhtemelen bu eser İbn'ül Mukaffa'nın *Kitabu'r Rusûm* adıyla çevirdiği *Āyinnāmag*'ı temel almıştır. Zaten Sa'lebî'nin kendisi de İbnü'l Mukaffa'nın çevirisinden yararlandığını aktarmaktadır.³⁴ İmam Malikî de "*El*

²⁹ Nihat Hatipoğlu: "Ben Nuşirevan'dan Daha Adilim" Hürriyet 25 Mart 2011.

³⁰ Samer M. Ali, *Reinterpreting al-Buhturi's Iwan Kisra Ode: Tears of Affection for the Cycles of History* Journal of Arabic Literature, XXXVII, I, 2006, 56.

³¹ Bu eser muhtemelen Salebî'nin bahsettiği "Ahbarû'l Anuşirvan" adlı eserle aynı olabilir.

³² Miskawayh, age, 173-216.

³³ Sâlebî, Taht Adabı, (İstanbul: Bordo Siyah Yayınları), İstanbul, 2005.

³⁴ Said Aykut-Beydaba, *Kelile ve Dimne*, (İstanbul: Şule Yayınları 1999), s.27.

Muvatta” adlı kitabında İbn’ül Mukaffa’nın devlet yönetiminden, maaşların tanzimine, aristokrasiye verdiği önemden, ordunun sevkine kadar her konuda eski Sāsāni geleneğinden etkilendiği belirtilmektedir.³⁵

Nuşirevân ve diğer Sāsāni şahları ile ilgili tarihsel olayların ve menkıbelerin ilk kez sistemli bir şekilde İbn’ül Mukaffa tarafından İslâm yazınına aktarıldığının doğrudan ve dolaylı birçok kanıtı vardır. Örneğin: İbn’ül Mukaffa’nın çağdaşı Abdülhamid el-Katib’in (öl.750) kaleme aldığı, Arap-İslâm dünyasının ilk siyasetnâmesi olarak kabul edilen ve Türkçeye *Doğu’nun Hükümdarı* adıyla çevrilen “*Ahdü Mervan*”da ne Nuşirevân’la ne de diğer Sāsāni şahlarıyla ilgili doğrudan bir gönderme bulunmaktadır.³⁶ Bu haliyle *Ahdü Mervan* kendinden sonra yazılmış bütün siyasetnâmelerden farklı bir noktada durmakta ve henüz İslâm dünyasında Nuşirevân veya diğer bir İran şahına özel bir önem verilmediği bir devrin anlayışını yansıtmaktadır. Sonraki asırların siyasetnâme veya nasihatnâme olarak adlandırılabilir türdeki eserlerin yazarları, el-Katib’in değil İbn’ül Mukaffa’nın izinden gitmişler ve onu kaynak olarak kullandıklarını da kitaplarında belirtmişlerdir. El-Katib’in eseri ise belki de kendisi Emevî hanedanının sâdik bir destekçisi olduğu için öldürüldüğü tarih olan 750’den sonra gözlerden kaçmıştır.

Nuşirevân’a ait menkıbelere yer veren İslâmî dönemlere ait en eski eserlerden biri olarak karşımıza *Kelile ve Dimne* çıkmaktadır. *Kelile ve Dimne*’nin orijinali Sanskrit dilinde yazılmış ve rivayetlere göre Nuşirevân’ın emriyle Berzeveyh (Burzöe) tarafından Pehleviceye çevrilmiştir. Yani bir bakıma kitabın kendisinin Nuşirevân döneminin siyasal, toplumsal ve ahlâkî değerlerine ışık tuttuğu söylenebilir. Ancak bu eserin Pehlevice orijinalinin günümüze ulaşmaması, birbirinden oldukça farklı Arapça versiyonlarının bulunması ve asırlar içinde hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız kimi yazarların eklemelerinin neticesi olarak, kitabın Pehlevicedeki hâlini ne ölçüde koruduğu da tartışma konusudur. Bilhassa kitabın yazılışı ve Nuşirevân’ı ilgilendiren bölümlerin hangi dönemlerde eklendiği belirgin değildir. Örneğin: Nuşirevân’ın meşhur veziri Bozorgmehr tarafından yazıldığı belirtilen “Berzeveyh Bâbı” kısmının *Kelile ve Dimne*’yi Arapçaya çeviren İbn’ül Mukaffa tarafından eklendiği, İbn’ül Mukaffa’nın kendi fikirlerini Berzeveyh’in dilinden aktardığı birçok yazar tarafından iddia edilmiştir.³⁷ Kitabın Beydeba tarafından yazılış hikâyesi ise “Ali el-Farisî bin Şah” olarak da tanınan Behnud bin Sahvan adlı meçhul bir İranlı yazar tarafından bilinmeyen bir dönemde eklenmiştir. Yine Berzeveyh’in yolculuğu kısmının da Pehlevice metinde yer alıp almadığı belirsiz ve künyesiz bölümlerden biridir. Bu nedenle *Kelile ve Dimne*’deki Nuşirevân imajının değişik dönemlerde oluştuğu söylenebilir. Bu imaj diğer İslâmî dönem eserleriyle belirgin bir paralellik arz etmektedir. Behnud bin Sahvan’a göre Kisrâ Nuşirevân kaliteli eserlere, edebiyata, geçmişten kalan her şeye meraklı bir hükümdardır. Hintlilerin elinde bu türden eski bir kitap olduğunu duyunca içine bir ateş düşer ve kitabın ne pahasına olursa olsun İran’a getirilmesini istemiştir.³⁸

Kim tarafından yazıldığı belli olmayan ancak Nuşirevân’ın göklere çıkarılmasına bakılacak olursa Pehlevice versiyonda da yer alması muhtemel³⁹ “*Berzeveyh’in Kitabı Elde*

³⁵ Aykut-Beydaba, age, s.29-30.

³⁶ Abdülhamid el-Kâtib, *Doğunun Hükümdarı*, (Ahd-ü Mervan) (İstanbul: Antik Yayınları, 2007).

³⁷ Aykut-Beydeba, age,14, Ayrıca bkz: Bkz: Melhelm Chokr, *İslâm’ın İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, Anka Yayınları, İstanbul, 2002, 277-278.

³⁸ Aykut-Beydaba, age, 61.

³⁹ Bu kısmın Pehlevice orijinal metinden Arapçaya aktarıldığının dilbilimsel kanıtları da bulunmaktadır. Örneğin Arapça metinde süvari kelimesinin Pehlevice versiyonu olan (isvar) kullanılmıştır. Aykut-Beydeba, age, 12.

Etmesi İçin Hindistan'a Gönderilmesi Bâbi"nda- Bu hikâye ileride göreceğimiz üzere Şehnâme'de de yer almaktadır- Nuşirevan; "Fars hükümdarları arasında en büyük, en bilge, en tutarlı, en tedbirli, ilimlere en düşkün, ilmin ve edebiyatın gizli taraflarını en çok merak eden, hakka yakınlıkta en çok gayret eden" kişi olarak anılmaktadır. O halkı tarafından sevilen erdemli, basiretli mesut ve şerefli bir *Kisrâ*'dır⁴⁰. Ondaki öncekilerin hiç biri ona denk olmamıştır. İleri görüşlü ve kibardır. Özünde varolan istidattan ötürü bilgeliğin tüm dallarını canı gönülden arzulamaktadır. Aklın ışığı ve fikrin soyluluğu onun yardımcılarıdır. Hak Teâlâ bu niteliklere ona bahşetmiş, Dünya onun olmuş, ülkeler ona yanaşmış, krallar karşısında diz çökmüşlerdir, bütün bunlar Yüce Allah'ın ona lütfudur ve bu lütf memleketinin tüm şehirlerini süslemektedir.⁴¹ Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu metin hemen her dönemde hükümdarlara şahsına adanan kitaplarda görülmektedir. Bu nedenle de kitabın Pehlevce aslında yer alması mümkündür. Eğer mevcut metin sonradan eklenmişse de bu İslâm'ın erken asırlarında gerçekleşmiş olmalıdır. Zira bu metinde çizilen Nuşirevân imajı erken İslâm eserlerine daha yakın durmaktadır.

Diğer Muhtemel Pehlevce ve Yunanca Kaynaklar

İbnü'l Mukaffa'nın çeviriler yaptığı dönemde ve daha sonrasında da Pehlevce eserler yazılmaya devam edilmiştir. Örneğin: ne zaman yazıldığı belli olmayan ancak Medine kentinin Madînağ şeklinde anılmasından ötürü İslâmî asırlarda kaleme alındığı kesin olan Şahrestânihâ ĩ Ērânšahr'da, (ŞĒ) Nuşirevân'ın imar faaliyetlerine yer verilmiş ve beş kent inşa ettiği belirtilmiştir. (Şahrestân panj husraw ĩ kawādān kard)⁴² Dēnkārd adlı diğer bir Pehlevce klasik eserde "ölümsüz ruh" olarak tanımlanan Hüsrev I'in Zerdüş'tinine yaptığı hizmetler ve heretiklere (Mazdekçiler) karşı verdiği mücadele anlatılmıştır.⁴³ *Kavād'ın -oğlu- Hüsrev'in Vasiyeti* ([Handarz ĩ husraw ĩ kawādān](#)) olarak çevirebileceğimiz- Pehlevce bir el yazması muhtemelen İslâm literatüründe çok farklı versiyonları olan Nuşirevân'n vasiyeti metinlerinin kaynağıdır. Vasiyetinde Nuşirevân insanlığa ([mardōmān gēhān](#)) adalet yolundan ayrılmamalarını, cömert olmalarını, azimli bir şekilde ([pad kār gēhānīgān tuxšāg](#)) toprağı ekip biçmelerini tavsiye eder.⁴⁴

Benzer bir metin olan *Nuşirevân'nın Vasiyeti* ([handarz ĩ anōšag ruwan ādurbād māraspandān](#)) başlıklı metinde ise Şah oğluna seslenerek vasiyetine başlar. "Oğlum!" ([pus ĩ man!](#)), iyi düşünceli ol ([kirbag handēš bāš](#)) kötü düşünceli olma ([nē wināh handēš](#)). Çünkü insanlar sonsuza kadar yaşamazlar. ([čē mardōm tā jāwēdān zamān nē zīndag](#)) diyerek devam ettiği metni çeşitli öğütlerle sürdürmektedir.⁴⁵ Buna benzer bir vasiyetnâme örneğine ileride değineceğimiz üzere Sâdi'nin Bostan adlı eserinde rastlamaktayız. Nuşirevân'nın gene daha ileride üzerinde duracağımız ünlü veziri Bozorgmehr ile ilgili Pehlevce metinler de

⁴⁰ Kisrâ, İranlıların kendi Şahları için kullandığı bir terim olmadığı için bu kısmın değiştirildiğini düşünebiliriz.

⁴¹ Aykut-Beydeba, age, 63-64.

⁴² Şahrestânihâ ĩ Ērânšahr, (ŞĒ) 19. A Middle Persian Text On Late Antique Geography, Epic, And History, With English And Persian Translations And Commentary By Touraj Daryaei, California, Mazda Publisher, 2002.

⁴³ Dēnkārd Book III, 201, 1-10, Edited by Peshotun Dastoor Behramjee Sanjana, 1881.

⁴⁴ [Handarz ĩ husraw ĩ kawādān](#), Middle Persian Corpus Jamasp-Asana Part No. 11.

<http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/jamasp/jamas.htm>. Erişim: 20.06.2013.

⁴⁵ [Handarz ĩ anōšag ruwan ādurbād māraspandān](#). Middle Persian Corpus Jamasp-Asana Part No. 12. <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/jamasp/jamas.htm>. Erişim: 20.06.2013.

bulunmaktadır. Örneğin: *Bozorgmîhr'in Anısına* (ayâdgâr ī wuzurg-mîhr) başlıklı Pehlevce el yazmasında ünlü vezirin ders verici sözleri sıralanmıştır.⁴⁶

İslâm tarihçilerinin -özellikle de Mesudî'nin- Pehlevce eserler kadar Yunanca tarih kitaplarını incelediği de bilinmektedir.⁴⁷ İslâm tarihçilerinin Sāsāni-Bizans savaşlarıyla ilgili ayrıntılarda örneğin: Nuşirevân'ın Antakya'yı alarak bu kentin halkını Ktesiphon yakınlarına sürmesi ve burada Antakya'ya benzeyen Rûmiyye adıyla anılan bir kent inşa ettirmesi⁴⁸ gibi siyasal olayların yazımında Bizans kaynaklarından yararlanılmış olabilir. Nitekim Taberî'nin de bahsettiği bu olay Malalas (490-575), Agathia (532-580), Procopius (VI. Asır), İonnes Lydus (490-565), Marcellinus Comes (VI. Asır) gibi I. Hüsrev Nuşirevân'ın çağdaşı olan Bizans tarihçileri tarafından ayrıntılı biçimde ele alınmıştır ve Taberî'nin yazdıklarının Bizanslı tarihçilerle paralelliği göze çarpmaktadır.⁴⁹ Yine Taberî, Nuşirevân ve Bizans İmparatoru Yahtiyanus (Justinianus I, 527-565) arasında başlangıçta bir barış anlaşması yapıldığını ancak Bizanslıların müttefiki olan Gassanilerin İran'ın müttefiki olan Lahmilere saldırması nedeniyle bu barış bozulduğunu yazmıştır.⁵⁰ Taberîye göre Nuşirevân önce Bizans İmparatorunu uyaran birkaç mektup yazmış, cevap alamayınca da Bizans topraklarına sefer düzenleyerek Antakya, Ruha (Urfa), Dâra, Kinnesrin, Halep, Hums gibi şehirleri fethetmiş, Bizans imparatoru barış isteyince de her yıl ödenecek bir haraç karşılığında barış yeniden tesis edilmiştir.⁵¹

Taberî'nin bahsettiği bozulan barış anlaşması Bizanslılar ile İranlılar arasında 532'de imzalanan "Ebedi Barış" anlaşmasıdır.⁵² Bu barış anlaşması Bizanslıların, İtalya ve Kuzey Afrika'da savaşırken doğu sınırlarını boş bırakmasını fırsat bilen İranlılar tarafından tek taraflı olarak bozulmuştur.⁵³ Bizans kaynaklarına göre ise barışı bozan Gassaniler değil Lahmilere kralı el-Münzir (Yun.Αλαμουνδάρω) dir.⁵⁴ Procopius ayrıca -Hüsrev I'in mektuplarından söz etmediği gibi tam tersine-539 yılında Justinianus'un, Hüsrev I'e (Yun.Χοσρόης) İmparator Anastasius (491-518) zamanından beri İranlıların işgali altında olan Dara şehrini geri isteyen bir mektup gönderdiğini yazmaktadır.⁵⁵ Yani bir bakıma sorun Taberî'nin düşündüğü gibi sadece Arapların sınır çatışmalarından kaynaklanmamaktadır. Ayrıca savaşın tek sorumlusunun da Bizanslılar olduğu söylenemez. Anlaşılan Taberî ya Bizans kaynaklarını incelememiş ya da bu konuda açıkça taraf olarak Nuşirevân'ı haklı düşmanlarını haksız konuma getirmiştir.

Öte yandan Taberî ve takipçilerinin Bizans kaynaklarını incelemediklerini düşündürecek deliller daha fazladır. Zira taraflı bile olsalar Bizans-İran savaşları hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermeleri mümkündür. Örneğin: Procopius II. Kitabının neredeyse tamamını kendisinin de bizzat katıldığı I. Hüsrev'e karşı yapılan seferleri (540-562) ayrıntılı

⁴⁶ [Ayâdgâr ī wuzurg-mîhr](http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/jamasp/jamas.htm), Middle Persian Corpus Jamasp-Asana Part No. 23.

<http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/jamasp/jamas.htm>. Erişim: 19.06.2013.

⁴⁷ Lenn Goodman, *İslâm Hümanizmi*, İletişim: İstanbul, 2003, 356-357, 399.

⁴⁸ Taberî, age, 1059-1060.

⁴⁹ *The Roman Eastern Frontier And Persian Wars (Ad 226-363) A Documentary History*, Routledge, Compiled and Edit by Michael H. Dodgeon & Samuel N.C. Lieu, London and New York, 2003. 102-108.

⁵⁰ Taberî, age, 1132.

⁵¹ Taberî, age, 1132-1133.

⁵² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1999, 66.

⁵³ Ostrogorsky, age, 66.

⁵⁴ Procopius, *History Of The Wars*, Books II, 1 Persian Wars, English Translation By H. B. Dewing, Harvard University Press, 1971.

⁵⁵ Procopius, age, II. 4.14-26.

biçimde ele almasına rağmen İslâm tarihçilerinin eserlerinde iki devlet arasındaki zorlu mücadelenin ayrıntıları yer almamaktadır. Taberî ve Mesudî'nin Bizans-İran savaşı hakkında verdikleri bilgiler sadece Nuşirevân'ın 540 yılında yaptığı ilk seferine ait bilgilerden ibarettir.⁵⁶ Savaşın geri kalan 22 yıllık olaylarına ait hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Hâlbuki Taberi, Nuşirevân'ın diğer ülkelere örneğin: Yemen, Deylem Bürçan'a yaptığı seferler ve Türklerle yaptığı savaşlara çok daha genişçe yer ayırmıştır.⁵⁷

Arap-İslâm yazarları Yunanca kaynaklardan yararlanılmışsa bile bunlar savaş ve fetihler gibi teknik konuları ötesine nadiren uzanmakta ve bizim inceleme konumuz olan Nuşirevân-ı Âdil imajına güçlü bir katkıda bulunmamaktadır. Bizans yazarlarının gözünde Hüsrev I genel olarak, şehirlere korku salan insanları esir alıp götürülen düşman bir figürdür. Buna karşın Bizanslı yazarların düşman olarak gördükleri bu hükümdarın bilgiye ve bilginlere saygı duyduğunu teslim ettikleri görülmektedir. Örneğin: Agathias Hüsrev I'ın Yunanca eserleri Pehleviceye çevirttiğinden bahsetmiştir.⁵⁸ Gene Atina'yı terk eden Pagan filozofların Hüsrev I'e sığındıkları Bizans kaynaklarından bilinmektedir.⁵⁹ Ancak Atinalı filozofların İran'a sığınma hikâyesi İslâm kaynaklarında yer almadığı için Müslüman yazarların bu dönem hakkındaki Bizans kaynaklarını yeterince incelemedikleri sonucuna varılabilir. Aksi halde Nuşirevân'a ve Helenistik felsefeye saygı duyan Müslüman yazarlar Nuşirevân'ın Aristocu ve Yeni-Platoncu düşüncelerini koruma altına alması gibi bir olayı es geçmezlerdi.

Bu ayrıntılar ışığında düşünersek, İslâm literatüründeki -ahlakî menkıbelerde içeren – Nuşirevân imajının oluşumunda yukarıda değindiğimize benzer Pehlevicé metinler temel rolü oynamış gibi görünmektedir. Neticede evrensel tarihle ilgilenen Müslüman yazarların ağırlıklı olarak İranlı oldukları bilinmektedir. Bu kişiler doğal olarak Pehleviceden kalan mirasla daha fazla ilgilenmişlerdir. Müslüman İranlı yazarların tıpkı Batıda Latincenin Hıristiyanlar için temel eğitim olması gibi Pehlevicé öğrenmeye devam ettikleri bilinmektedir.⁶⁰ Hamza el-İsfahani gibi İranlı tarihçiler eserlerini hazırlarken Pehlevicé el yazmalardan yararlanmışlardır.⁶¹

Abbasî Hanedanlığının Kuruluşu ve Nuşirevân İmgesinin Yükselişi

İslâm toplumunda İran tarihine dönük ilginin asıl olarak Abbasîler devrinde güçlendiği konusunda birçok araştırmacı hem fikirdir.⁶² Abbasîler, Halifeliğin merkezini Şam'dan Sāsânilerin eski başkenti Medain yakınındaki Bağdad'a taşımaları İslâm kültüründeki İran tesirinin artmasına neden olmuştur. Nitekim Bağdad eski İran geleneğine göre daire planıyla inşa edilmiş⁶³ ve İslâm sanatı ve kültürü üzerinde İran etkisi giderek kuvvetlenmiştir. Abbasîlerle birlikte İran etkisinin giderek artmasından şikayet eden ve Emevîler devrini

⁵⁶ Taberî, age, 1059-1060, Mesudî, age, 157.

⁵⁷ Taberî, age, 1056-1062, 1118-1135.

⁵⁸ Dimitri Gutas, Yunanca Düşünce Arapça Kültür, Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, 36.

⁵⁹ Gutas, age, 36.

⁶⁰ Hodgson, age, 424.

⁶¹ Goodman, age, 411.

⁶² M.G. S. Hodgson, İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih, Cilt 1, İz yayıncılık, 1995, 233-234, Oleg Grabar, İslâm Sanatının Oluşumu, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, Şekil 10.

⁶³ David Nicolle, Sasanian Armies, The Iranian Empire Early 3rd to mid7th Centuries AD, Montvert Publications, 1996, 47

özlemle anan İbn ebi-Zeyd (922-998) şunları söylemiştir: “Allah’ın rahmeti Emevilerin üstüne olsun! ... Eyaletlerdeki valilerin ve idarecilerin çoğu Arap’tı. Ama Abbasîler halifeliği onların elinden alınca devletin yönetimini İranlıların eline bıraktılar. Önde gelen mevkilere kalpleri inançsızlıkla, Araplara ve İslâm devletine karşı nefretle dolu İranlıları doldurdular.”⁶⁴ Abbasîler Halifelerinin İran saray âdetlerini ve siyaset teorisini benimsemeleri,⁶⁵ sarayda İran kökenli Müslüman veya gayr-i Müslim bürokrasinin hızla yükselmesi de⁶⁶ bu etkinin gücünü göstermektedir. Bu etkilenme sonucu Abbasîler bütün Sâsâni hükümdarlarına saygı duyulan bir ortamda hüküm sürmeye başlamışlardır. Ancak Hodgson’a göre Abbasîlerin örnek aldıkları asıl hükümdar figürü Nuşirevân olmuştur. Nuşirevân adaletli, ideal bir hükümdar ve vezirleri de örnek devlet adamları payesine çıkartılarak yeni dönemin ideolojisine uygun bir forma sokulmuşlardır.⁶⁷

Sâlebî’nin Siyasetnamesinde Nuşirevân

Muhammed bin Hâris Sâlebi, “*Adab’ul Mulûk*” adlı siyasetnâmesini yukarıda özet olarak değindiğimiz siyasal-kültürel ortamda Abbasî Halifesi Mütevekkil’in (822-861) veziri Feth ibn. Hakan’a sunmuştur. Bu eser erken İslâm siyasetnâmelerinden biri olmasının yanı sıra İbn’ül Mukaffa’nın kaybolmuş eserlerindeki bilgileri içermesi açısından da önemlidir. Büyük ihtimalle İbn’ül Mukaffa’nın çevirdiği *Âyinnâmag*’a dayanan Sâlebî’nin eseri Özellikle İran ve çevresinde yazılan eserlerdeki kadim Acem kültürünün etkisinin doğrudan göstergesidir. Sâlebî kitabına Acem şahlarını anlatarak başlamaktadır çünkü ona göre “yeryüzündeki ilk devleti ve siyasete dair bütün kuralların öncüleri Acemlerdir daha sonra Müslümanların sahiplendikleri siyasete dair tüm ilkeler Acemlerden alınmıştır.”⁶⁸ *Adab’ul Mulûk*’da Arap-İslâm büyükleri geri planda kalmakta okuyucu neredeyse tamamıyla Sâsâni şahlarının âdetlerini, bayramlarını, menkıbelerini okumaktadır. Eserde Sâsânilere ayrılan genel bölümler haricinde Nuşirevân’a ait dokuz, menkıbe bulunmaktadır. Ardeşir I, Behram Gur, Perviz I, Kubad I gibi diğer şahlara ait otuzdan fazla menkıbe yer almaktadır ki bunlardan bazıları hayli uzun ve ayrıntılıdır. İslâm büyüklerine ise kitapta fazla yer ayrılmamıştır. Ömer b. Hattab ilgili bir, Ömer b. Abdülaziz’le ilgili üç menkıbe vardır.⁶⁹

Adab’ul Mulûk’da Nuşirevân ve diğer şahların revaçta olması Abbasî sarayındaki İranlıların artan etkisine bağlanabilir. Zira Sâlebi’nin çağdaşı olan Endülüslü yazar İbn Abdürrabih’in (860-940) aynı konuları “*Hükümdar ve Siyaset Kitabı*”⁷⁰ adlı eserindeki

⁶⁴ Gutas, age, 152.

⁶⁵ Hodgson, age, 234.

⁶⁶ Abbasîler devrinde sarayda etkin olan İranlı ailelere örnek olarak Bermekîler ve Nevbahtlar verilebilir. Bermekîler için bkz: Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler” DİA, Cilt 5, İstanbul, 1992, 517-520. Nevbahtların etkisi için Bkz: Gutas, age,40-42, 60.

⁶⁷ Hodgson, age, 236.

⁶⁸ Sâlebî age, 39.

⁶⁹ Sâlebî’nin hizmet ettiği Abbasîlerin ünlü Halifeleri Mansur (7), Harun el-Reşid (7) göndermeyle Sâsâni şahlarının gölgesinde kalmaktadırlar.

⁷⁰ İbn Abdürrabih’in *Hükümdar ve Siyaset Kitabı* adlı eserini yayınlayan Bordo-Siyah yayınevi ne yazık ki bu eserin orijinal adını kitap içinde kullanmamıştır. Muhtemelen bu eser İbn Abdürrabih’in büyük ansiklopedik derlemesi olan *el-İkdü’l ferid* içinde yer alan kitaplardan biri olmalıdır. Bu derleme içinde hükümdarlık sanatı üzerine üç bölüm bulunmaktadır: el-Lü’lue (hükümdarlık hakkında), el-Mercâne (hükümdarla sohbet üzerine) ve Ascedetü’s sâniye (Halifeler hakkında). Bkz: Mustafa Muhammed eş-Şeka, “İbn Abdürrabih”, DİA, Cilt 19, İstanbul, 1999, 281-282. Bordo-Siyah

atmosfer Sâlebî'ninkinden tamamen farklıdır. Endülüslü İbn Abdîrrabîh'in eserinde Sâsânî şahları ikinci derecede figürlerdir. Nuşîrevân'dan hiç bahsedilmeyen eserde Ardeşîr ve Pervîz'e ayrılmış ait yedi menkıbe yer almaktadır. Kitaptaki yönetim ve adaletle ilgili meseller, menkıbeler, rivayetler vb. büyük ölçüde Arap-İslâm büyüklerine ayrılmıştır. Tek başına Ömer b. Hattab'a atfedilen yirmi civarı anlatım varken Muaviye'ye on üç kadar menkıbe ile onu izlemekte ⁷¹ Ömer b. Abdülazîz ise dokuz menkıbe ve sözle anılmaktadır Bu haliyle *Hükümdar ve Siyaset Kitabı* büyük ölçüde Müslüman (Hatta Emevî) liderlerin adaleti ve yönetimlerini ön plana alan bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında IX. Asırda Nuşîrevân'ın ve diğer şahların Mağrib da, Maşrık'da olduğu gibi revaçta olmadığı söylenebilir.

Adab'ul Mulûk'ta Nuşîrevân, *Kelile ve Dimne'de* de olduğu gibi tarihî olaylara, atalarının yaşamlarına ilgili, kurnaz, âlicenap, cömert bir hükümdar olarak anılmaktadır Ancak Sâsânî şahlarının adalete verdikleri önem sürekli hatırlatılsa da özellikle Nuşîrevân'ın adaletiyle ilgili bir menkıbe kitapta yer almamaktadır. Hikâyenin birinde Nuşîrevân suçlu olduğunu kanıtlayamadığı ve bu nedenle de idam edemediği bir adamı tüccar kılığında casusluk yapması için Rum (Bizans) ülkesine gönderir. Bu kişiye Rum hükümdarına satması için altın, gümüş içki kupaları da teslim edilmiştir. Ancak kupaların üzerine Nuşîrevân'ın ve casusun birlikte tasvir edildiği resimler işlenmiştir. Kupaları inceleyen Rum Kayzeri böylece onun İran sarayında önemli bir insan olduğunu, casusluk yapmak için geldiğini anlar ve adamı öldürtür. Böylece Nuşîrevân elini kana bulamadan bir hasmını ortadan kaldırmış olur. Bu hikâye adalet vurgusuyla anlatılmamış intikamın ancak sabır ve şeytanın aklına gelmeyecek planlarla alınabileceğini vurgulamak için aktarılmış, Nuşîrevân'ın ne ölçüde zeki bir hükümdar olduğunu göstermek istenmiştir. Bu hikâye ayrıca Sâsânîlerin üzeri etkileyici figürlerle süslü gümüş kupalar ürettiklerinin yazınsal delillerinden biridir. Her ne kadar doğrudan Nuşîrevân'a ait bir gümüş tabak/kupa bulunmamış olsa da Sâsânîlere ait üzerlerinde hükümdar ve yakın çevresini tasvir eden birçok resimli gümüş içki kapları bulunmuştur.(Resim 1).

Resim 1: IV. Asra ait Sâsânî Gümüş tabağı üzerinde Şah (?) ve maiyeti. British Museum

yayınlarının çevresinde eserin bu parçalardan biri mi olduğu yoksa müstakil bir eser mi olduğu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

⁷¹ İbn Abdîrrabîh *Hükümdar ve Siyaset Kitabı* Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul, 2004, 32, 45, 68, 70, 93.

Başka bir hikâyede ise Nuşirevân sofrasından bir kadeh çalan bir kimseyi cezalandırmaz. Zira hükümdarlar bu türden küçük işlerle uğraşmamalıdır. Sâlebî ancak cahil insanların bir buğday tanesi peşinde koştuklarını, pazarcının terazisini gözetlediklerini, alışveriş yaparken ayaktakımıyla pazarlık ederek tartıştıklarını belirtir. Böyle küçük hesaplar bir hükümdara asla yakışmaz. Nitekim Sâlebî'ye göre Nuşirevân gibi Muaviye de saraydan çalınan bazı ufak tefek eşyaların, malların peşine düşmeyerek bu yolu tâkip etmiştir⁷².

Sâlebî birçok Sâsâni şahı gibi Nuşirevân'nın da fazla elbiselerini *Nevrûz* ve *Mihrican* bayramlarında maiyetine dağıttığını, bir gömleği ancak üç gün giyip sonra oğullarına akrabalarına verdiğini yazar. Nuşirevân'la ilgili aktarılan diğer bilgiler sürdüğü parfüm, yattığı yatak, giydiği kaftan gibi özelliklerdir. Bunların yanı sıra Sâsâni şahlarının, *Nevrûz* ve *Mihrican* bayramlarında mezalim divanları kurdukları, en sıradan insanın bile şaha dilekçesini sunabildiği bunların mutlaka okunup gerekli kararların verildiği, kimsenin hakkının kimse de kalmadığı gibi genel bilgiler verilmekte; ancak yukarıda da değindiğimiz üzere Nuşirevân'nın adaletini diğerlerinin üzerine çıkaran herhangi bir yorum yapılmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Salebî'nin Nuşirevân'ı diğer Acem şahlarından farklı olmayan bir konumdadır. Henüz “Nuşirevân - Âdil” ortaya çıkmamıştır.

Taberî Tarihinde Nuşirevân

Nuşirevân hakkında detaylı bilgiler veren diğer bir İslâm kaynağı, evrensel tarih yazımının ilk örneklerinden birini kaleme almış olan Taberî (838-923) dir. Eski adı Mazanderan olan kadim İran mitolojisinin en önemli ülkelerinden Taberistan'da doğan Taberî'nin *Hodaygnâmag*'ın orijinalini incelemiş veya sözlü olarak dinlemiş olması muhtemeldir.⁷³ Nitekim Taberî'den 50 yıl sonra doğmuş olan Mesudî bile Sâsânilerden kalma orijinal bir *Hodaygnâmag* gördüğüne göre⁷⁴ Taberî'nin de bir veya birden fazla Pehlevice kaynağı gözden geçirmiş olması ihtimal dâhilindedir. Taberî'yi tâkip eden birçok tarihçi ilk elden kaynaklara ulaşmasalar bile Taberî'nin verdiği bilgilere eklemeler yapmışlardır.

Taberî, doğrudan Kisrâ olarak bahsettiği Nuşirevân'la ilgili sonraki kaynaklarda yer alan hemen hiçbir rivayete yer vermemiş ve âdil bir hükümdardan ziyâde reformcu ve akılcı bir Şah portresi çizmiştir. Taberî'nin aktarımlarında Nuşirevân usta bir kumandan, bilgi sahipleri koruyan akıllı bir hükümdardır. Sâsâni devletinin ordusunu düzene koymuş, vergi sistemini düzeltmiş, ziraat ürünlerini kayda geçirmiş, sulama kanalları inşa ettirmiş ve öylesi mükemmel bir vergi sistemi kurmuştur ki İran'ı fetheden Müslümanlar da onun bıraktığı sistemi büyük ölçüde muhafaza etmişlerdir.⁷⁵ Nuşirevân bunların yanı sıra Mani dini taraftarlarıyla, Zerdüştlükten sapmış mezheplere mücadele etmiş, Mazdekçilerin “gasp ettikleri” malları eski sahiplerine vermiştir. Bizanslıları çeşitli kez yenilgilere uğratıp

⁷² Verilen bu örneklerin özünde İslâm kaidelerine uygun olup olmadığı tartışılır. Zira İslâm'a göre hırsızlığın küçüğü büyüğünün olmayacağı birçok hadisten siyer aktarımından anlaşılabilir. Bu açıdan bakıldığında Emevîlerden itibaren basit hırsızlıkların küçümsendiği yeni, İslâmî olmayan “İranî” bir geleneğin benimsendiği söylenebilir.

⁷³ Taberî, İslâm ordularının İran'ı fethetmesini anlatırken; “Bu konu Acem haberlerinde yoktur”, “Acemlerin söylediği haber şöyledir”, “Başka kitaplarda şunu okudum ki Yazdigerd (III) Merv'e gelince bir yıl tamam olmadan bir değirmenin içinde onu öldürdüler” gibi açıklamalarda bulunmaktadır. Tarih-i Taberî, Cilt III, s.496-497. Taberî'nin bahsettiği bu kaynakların *Hodaygnâmag* olup olmadığını bilmemekteyiz.

⁷⁴ Barbara Brend, *Islamic Art*, (Cambridge: Haward University Press.1996),84.

⁷⁵ Taberî, age,1136.

Antakya'dan topladığı Rumları Medain kentine yerleştirerek bu şehri Rumların alışık olduğu şekilde yeniden inşa ettirmiştir. Taberî, Nuşirevân'ın insanları etkilemek için ince zincirlerle tavana bağlı olan büyük bir taç taktığını, böylece zinciri fark etmeyen ziyaretçilerin altın ve yakutlarla süslü bu devasa tacı Şahın başında taşıdığını zannettiklerini yazmaktadır. Arkeolojik bulgular Taberî'nin anlatımını doğrular nitelikte Sāsāni hükümdarlarının gerçekten de devasa taçlarla tasvir edildiklerini göstermektedir. (Resim 2).

Resim 2: Adı bilinmeyen bir Sāsāni Şah'ının bronz büstü. Yazılı anlatımları doğrulayan büyük tacıyla betimlenmiş. MS VI. Asır Louvre Musée, Paris. <http://www.abbeville.com>

Taberî ve diğer tarihçilerin Nuşirevân dönemine genişçe yer ayırmasının en önemli sebebi şüphesiz hükümdarın İslâm Peygamberinin bu devirde dünyaya gelmiş olmasıdır. Nitekim kitabının “İranî kaynaklara dayalı kısımlarında oldukça rasyonel davranan Taberî, sıra Arap rivayetlerine gelince çeşitli tabiatüstü menkıbelere de yer vermektedir. Örneğin: Peygamberin doğduğu gün Nuşirevân'ın sarayının şerefelerinin on dördü birden yıkılır, 1000 yıldan beri sönmeyen kutsal ateş söner, Save Nehri kurur, Mobez⁷⁶ rüyasında develerin atları yedekleyip Dicle Nehri'ni geçtiklerini ve İran'a yayıldıklarını görür. Bütün bu âlametler Kisrâ'yı korkutur. Yorumcular 10'u dört yıl tahta kalacak 14 hükümdar sonra devletin Araplar tarafından yıkılacağını söylerler.⁷⁷ Bu olaylar İran kaynaklarında yer almadığı gibi İranlıların İslâm fetihleri öncesinde Araplara karşı bir önlem aldıklarına dair hiçbir gösterge yoktur. Muhtemelen bu rivayetler Sāsānilerin çöküşünden sonra Araplar tarafından üretilmişlerdir. Taberî de bu rivayetleri aktaran kaynak olarak “Mahzum b. Hani Mahzumî'nin yüzelli yaşındaki babasını göstermektedir.⁷⁸

Taberî, Nuşirevân'nın orduda ve yönetimde büyük reformlar gerçekleştirdiğini yazmıştır. Taberî'nin aktarımına göre Nuşirevân'nın reformları öncesinde İran ordusunun başında *Erān spāhbed* denilen tek bir *spāhbed* bulunmaktaydı. Ancak Nuşirevân, Sāsāni

⁷⁶ Zerdüşd din adamı.

⁷⁷ Taberî, age, 1159-1162.

⁷⁸ Taberî, age, 1159.

devletinin hâkim olduğu toprakları, kuzey (Azerbaycan-Hazar), güney (Basra Körfezi Kıyıları-Yemen), doğu (Horasan), batı (Batı İran-Mezopotamya) olmak üzere dört *spāhbed*'liğe bölmüş ve bu rütbe artık idarî bir anlam da kazanmıştır.⁷⁹ R. Ghirshman göre Hüsrev I Nuşirevân bu reformlarla generallerin yetki alanlarını sınırlayarak ve yetkileri aralarında eşit olarak dağıtarak aşırı derecede güçlenmelerine engel olmak istemiştir.⁸⁰ Ancak reformlar amacına ulaşmamış ve Sāsânilerin son devirlerinde generallerin isyanlarına hatta bir dönem tahtı ele geçirmeleri engellenememiş devletin yıkılmasında generallerin çıkardığı karmaşa da etkili olmuştur.⁸¹

Nuşirevân'nın reformlarıyla bir savaş nezareti kurulmuş, başına da yukarıda andığımız *Erân spāhbed*, getirilmiştir. Sāsânilerin bu savaş divanı Arapçaya *dīwān al-ğund* (Firdevsî-Şehname) veya *dīwān al-muqātala* (Taberî) olarak geçmiştir.⁸² Bu divanın başında Taberî ve Dineverî'nin Arapçaya *kâtib* olarak çevirdikleri *dibîr* unvanlı bir denetmen-memur bulunuyordu.⁸³ Denetleyici kâtibin görevleri, her dört ayda bir ordunun denetlenmesi, her grubun ekipmanlarının temini ve geliştirilmesi, askerî müfettişler yoluyla süvarilerin, okçuların yeteneklerinin denetlenmesi. Taberî'ye göre denetleyicilerin yetkileri öyle geniştir ki. Şah'ın da bizzat katılması gereken bir denetlemeye Nuşirevân yay kirışlerini almadan gelince Pāpag (Ar.Bâbek) adlı denetmen tarafından eleştirilmiş Şah da mahcup olarak memuruna hak vermiştir.⁸⁴ Bu hikâye Nuşirevân'nın kendisinin dâhi kuralların üstünde olmadığı bir adalet mesajı vermektedir. Taberî'ye göre Nuşirevân devrinde yapılan bir diğer askerî reform da teçhizatlarda yapılmıştır. O güne kadar süvariler sadece ok-yay veya mızrak kullanırken Nuşirevân reformlarıyla her sürvari ok-yay, mızrak, kılıç, gürz gibi yakın ve uzak savaş araçlarını kullanabilecek şekilde eğitmeye başlanmışlardır.⁸⁵ Bu silahları aynı anda kullanırken resmedilmiş VI. Asra ait Sāsâni süvarisi tasviri elimize geçmemiş olmakla birlikte⁸⁶ - var olan resimler İslâmî asırlara aittir- gerek Nuşirevân devrinde derlendiği düşünülen Avesta'nın Vendidad bölümünde benzer bir süvari tanımı olması⁸⁷ gerekse Justinianus (527-565) devrinde Bizans süvarilerinin de ok, mızrak, kılıç, gürz gibi silahları

⁷⁹ Taberî, age,1057

⁸⁰ R. Ghirshman, *Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Baltimore: Penguin Books, 1961, 313.

⁸¹ R.N. Frye, "The Political History of Iran Under the Sasanians", *Cambridge History of Iran Vol. 3 (1)*, Ed. by Ihsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge, 2006,163-166, 170.

⁸² Ahmad Tafazzoli, *Sasanian Society I. Warriors II. Scribes III. Dehqāns*, (New York: Bibliothica Persica Press, 2000) 14. Divan Pehlevice arşiv anlamına gelen *dēwān* sözcüğünden türemedir. Arap-İslâm kaynakları Halife Ömer'in İranlı Hüzmüzan adlı birinin önerisiyle ilk divan teşkilatını kurduğunu aktarır. İbn Tiktaka'ya (öl. 1309) göre Halife Ömer divan teşkilatını, zamanında Sāsânilere hizmet etmiş bazı Medinelî merbuzanların tavsiyesi üzerine kurmuştur. DGBİT, İstanbul: Çağ Yayınları 1992, Cilt II, 134-136. İbn Haldun'a göre ise divan sözcüğü Farsça deliler veya şeytanlar anlamına gelen bir kelimedenden türemiştir. (İbn Haldun, *Mukaddime*, 135). Her halükarda İslâm Halifeliğinde divan teşkilatının kurulmasında İran etkisi olduğu görülmektedir.

⁸³ Tafazzoli, age, 14.

⁸⁴ Taberî, age, 1138.

⁸⁵ Taberî, age,1138-1139.

⁸⁶ An De Waele, "The Figurative Wall Painting of the Sasanian Period From Iran, Iraq and Syria", *Iranica Antiqua vol XXXIX*, 2004, 339-381.

⁸⁷ Avesta Vendidad 14/9.

kullanabilen savaşçılar hâline geldiklerinin bilinmesi⁸⁸ Taberî'nin verdiği bilgileri doğrular niteliktedir.

İslâm tarihçilerinin büyük kısmı genel olarak Sâsâniler hakkında Taberî'yi tâkip eden bir çizgi izlemişlerdir. Örneğin: diğer bir klasik İslâm tarihçisi olan İbnü'l Esir'in (1160-1223) *el-Kâmil fi't Tarih* adlı eserindeki Nuşirevân tasviri hemen hemen Taberî ile aynıdır.⁸⁹ Bu nedenle İslâm tarihçilerinin -Mesudî ve İbn Miskevayh bir kenara bırakılırsa- genel olarak bu konuda Taberî'ye bir şey eklemedikleri söylenebilir.

Mesudî ve Bozorgmehr'in Sahneye çıkışı

Mesudî'nin (893-956) Bağdat'ta doğduğu sanılmaktadır. Fars, Kirman, Horasan bölgelerini gezmiş İstahr kentinde bir süre kalmış, Hindistan'a da gitmiştir. "*Murûc ez-Zeheb*" adlı meşhur tarih-coğrafya eserinde Mesudî birçok İslâm tarihçisinden farklı olarak salt yazılı kaynaklarla yetinmeyerek tarihsel olayların geçtiği yerleri de görmüş, sözlü rivayetleri toplamış ve eski hükümdarlardan kalan mimari eserler hakkında da bilgi vermiştir. "Anuşirvân" lakabının "yeni hükümdar"⁹⁰ olarak tercüme eden Mesudî buna benzer bazı hatalarına rağmen Taberî de yer almayan bir dizi menkıbeyi de okuyucuya aktarmaktadır.

Yerel halktan malzeme toplaması nedeniyle Mesudî'nin eseri, salt taht merkezli resmî hayatı aktaran Sâlebî'nin aksine Sâsânîlerden geriye kalan menkıbeleri yansıtmaya açısından önemlidir. Bu menkıbeler öylesine sevilmiştir ki bazıları İslâmî dönem sultanlarına da uyarlanmıştır. Örneğin: *Murûc ez-Zeheb*'in Nuşirevân'ın adaletiyle ilgili bölümlerde Osmanlı menkıbelerinde de karşımıza sık çıkan bir hikâye yer almaktadır. Rivayete göre Rum elçisi Nuşirevân ı ziyaret ettiği zaman sarayın meydanında bir yamukluk olduğu gözüne çarpar ve bu yamukluğun sebebini sorar. Rum elçisine "eğri kısımda yaşlı birinin evi olduğu, adamın tüm ısrarlara ve cömert tekliflere rağmen evini satmadığı ve mecburen meydanın bu şekilde eğri yapıldığı" anlatılır.⁹¹ Bu rivayetin bilindiği üzere Osmanlılar devrinde II. Mehmed ve I. Süleyman'a arsalarını satmayan Yahudi versiyonu da bulunmaktadır.

Nuşirevân'ın, Rûmiyye kentini kurduğunu burada da aktarılmakta ve onun zamanında yapılan imar işlerinin bazılarının artık harabe olduğu bazılarının ise hâlen (X. Asır) ayakta olduğu belirtilmektedir. Mesudî'ye göre dönemin Çin, Hint, Tibet hükümdarları Nuşirevân'a büyük saygı göstermekteydiler. Hatta Hint hükümdarı kendisine hediye olarak *Kelile ve Dimne* kitabını, satranç ve Hint kınası göndermiştir. Mesudî *Kelile ve Dimne*'nin Nuşirevan devrinde İran'a girdiğini kabullenmekle birlikte farklı bir yorum getirmektedir.⁹² Mesudî'nin anlattığına göre Nuşirevân'ın dört yüzüğü vardır. Haraç yüzüğünün üzerinde "adalet", çalışma yüzüğünde "imaret" yardım yüzüğünün" üzerinde "aceleci olma" posta yüzüğünde ise "vefa"

⁸⁸ Mavrikos, *Strategikon*, Bizans Kültüründe Strateji Sanatı, Hazırlayan Gorge T. Dennis, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2010), 10 (Önsöz).

⁸⁹ İbnü'l Esir, *El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* Cilt 1, (İstanbul: Gümüş Basımevi 1985) ,391-419. İbn'ül Esir, birçok açıdan Taberî'yi tâkip etmekle birlikte Taberî'den daha az realisttir. Aktardığı hikâyelerden birinde Mazdek, Hüsrev Nuşirevân'ın annesi olan Şah Kubad'ın karısına göz koyar ve Şah'tan karısını kendisine vermesini ister Kubad bunu kabul edince henüz çocuk yaşta olan Hüsrev, Mazdek'in ayaklarına kapanır ve annesini almaması için yalvarır. Mazdek'te kadını oğluna bağışlar. Nuşirevân bu olayı hiç unutmamış ve ileride tahta çıkınca Mazdekçilerden kanlı bir şekilde intikam almıştır. 100 bin Mazdekçiyi öldürten Hüsrev bu olay nedeniyle Enuşirvân lâkabını almıştır. İbnü'l Esir, age,392.

⁹⁰ Mesudî, age,156.

⁹¹ Mesudî, age, 156.

⁹² Mesudî, age, 159. Bunların hediye olmadığı başka bir versiyonu ileride göreceğiz.

yazılıdır. Halkı onu “hayır sahibi Kisrâ” olarak anmıştır. Daha sonra birçok kitapta yer alacak Nuşirevân ile veziri filozof Bozorgmehr arasındaki konuşmaların erken örnekleri Mesudî'nin eserinde yer almaktadır. Bu konuşmalarda Bozorgmehr; İslâm siyasetnâmelerinde sıklıkla anılan bazı öğütlerde bulunmaktadır. Bunlar; hükümdarın adaletli davranması, bağışlayıcı olması, yolları, pazarları sürekli kontrol ettirmesi, savaşa her daim hazırlıklı olması, akıllı kimselerle sürekli istişare etmesi vb. öğütlerdir. Nuşirevân, Bozorgmehr'in bu sözlerinin altın suyuyla yazılmasını emretmiştir.⁹³

Başka bir konuşmalarında ise Nuşirevân, Bozorgmehr'e, hangi çocuğunu tahta çıkarması gerektiğini sorduğunda Bozorgmehr “en asili, en terbiyelisi, tebaaya karşı en merhametlisi, akrabalarına en yakın ve zulümden en uzak olanı”⁹⁴ diye cevap verir. Bozorgmehr'in ön plana çıkması bir yandan Nuşirevân'ın sarayında bilge kişilere verilen önemi göstermekte öbür yandan da artık âdil hükümdar imajının belirginleşmeye başladığını göstermektedir.

İmarcı Bir Hükümdar Olarak Nuşirevân

İslâm literatüründe bilhassa ileride değineceğimiz üzere şiirde Nuşirevân kentler, bentler, kaleler, surlar, sarnıçlar inşa eden bir hükümdar olarak yüceltilmiş, Nuşirevân'ın zaferleri gibi yaptırdığı saraylar da sayısız şiir ve manzum eserde anılmışlardır. Pehlevîce metinlerde de Nuşirevân'nın saraylar yaptırdığı aktarılmaktadır. Örneğin: “*Şahrestānīhā ī Ērānšahr*” (ŞĒ) da onun 180 *frasang* uzunluğunda ve 25 *šāh ārešn*⁹⁵ yüksekliğinde 180 kapılı bir saray inşa edilmesini emrettiği belirtilir. (100 ud 80 dar köşk ud dastgird andar framūd kardan).⁹⁶ Bu sarayların başında Ktesiphon (Medain) kenti (Modern Salman Pak-Irak) yakınlarında 540 yılında inşasına başlanan ve *Eyvān-ı Kisra* veya *Tak-ı Kisrā* olarak anılan yapı gelir. (Resim 3). Burası belki de ŞĒ'da bahsedilen yerdir. *Eyvān-ı Kisrā* 37 metre yüksekliğe ulaşan eyvânıyla o güne kadar yapılmış en görkemli saraylardan biridir ve Ortaçağ boyunca büyük ölçüde sağlam kalan bu yapı, Arap fetihlerinden sonra camii olarak da kullanılmış; ancak 1888'de bir sel felaketiyle büyük zarar görmüştür. Nuşirevân'dan kalan bu yapılara Araplar büyük saygı göstermişlerdir. Mesudî'nin anlattığına göre Abbasî Halifesi Harun er-Reşid, Kisrâ'nın yaptırdığı sarayları küçümseyen birini sopalattırarak cezalandırmış ve yanında bulunanlara şöyle demiştir: “Hükümdarlık bir –nevi- akrabalıktır. Hükümdarlar mülk konusunda kardeşirler”.⁹⁷

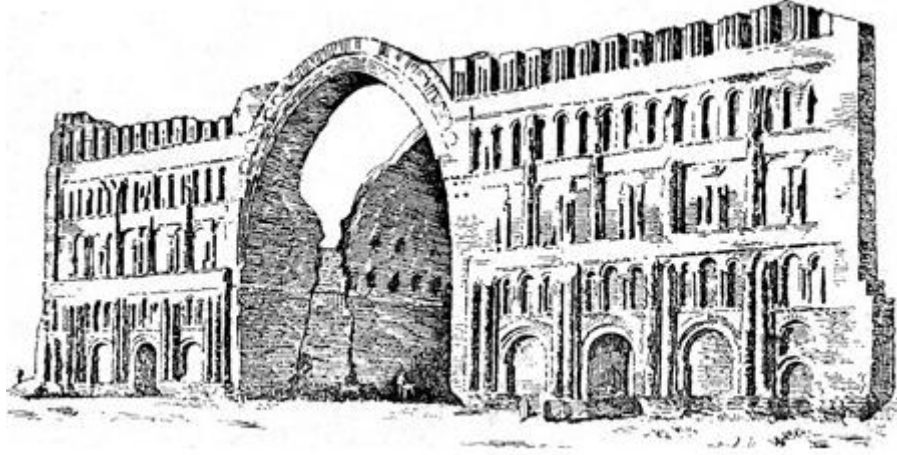
⁹³ Mesudî, age, 160.

⁹⁴ Mesudî, age, 161.

⁹⁵ İnsan kolunu temel alan eski bir uzunluk ölçüsü.

⁹⁶ *Şahrestānīhā ī Ērānšahr*, 20.

⁹⁷ Mesudî, age, 152.

Resim 3: Tak-ı Kisrâ'nın XIX. Asır başlarında yapılmış bir gravürü (Ktesiphon-Irak)

<http://www.unc.edu>

Şehirlerin tarihiyle özel olarak ilgilenen Belâzurî'nin "*Fütühü'l Büldan*"'ından öğrendiğimiz kadarıyla Nuşirevân, yukarıda bahsi geçen Rûmiyye haricinde, Erran (İran) ve İrmîniyye (Ermenistan) ülkesinde, eş-Şaberan, Maskat, el-Bab ve'l-Ebvab, ed-Durzukiyye, Suğdebil, en-Neşevâ gibi birçok kent inşa ettirmiştir.⁹⁸ Bu listedeki isimler Pehlevce kaynaklarda Nuşirevân'ın kurduğu kentlerle uyumlu değildir. Zira ŞE'a göre Nuşirevân'nın kurduğu kentlere kendi adı (Husraw) verilmiştir. *Wisp-şād-husraw, hu-bōy-husraw, husraw ī mūst ābād* gibi.⁹⁹ Bu Pehlevce kentlerin Belâzurî'de verilen şehirlerin karşılığı olup olmadığını bilmemekteyiz. Belâzurî, Erran ve İrmîniyye'deki birçok kale yaptırıp şehirlerin surlarını onardığını da yazmaktadır.¹⁰⁰ Ermenistan'ın Bizans-İran savaşlarının en önemli cephesi olduğu düşünüldüğünde bu imar faaliyetinin nedeni daha iyi anlaşılır.¹⁰¹ Belâzurî'ye Nuşirevân sivil mimariye de önem vermiştir. Örneğin: İrmîniyye-Hazar ülkesi sınırındaki el-Bab ve'l-Ebvab kentinin su sarnıçlarını Nuşirevân yaptırmıştır.¹⁰² Basra körfezine dökülen Dicle nehrinin suyunu düzene koymuş kanallar, sedler yaptırarak burada tarımı güçlendirmiştir.¹⁰³

İran'ın Yükselişi Döneminde Nuşirevân Algısı; Firdevsî İbn Miskeveyh ve Keykavus

X. Asır'da Abbasî Halifeliği giderek zayıflamış ve Büveyhîler ve Samanîler gibi İranlı aileler siyasal alanda giderek güçlenmişlerdir. Halifelikten fiilen bağımsız hâle gelen ve Irak-Batı İran toprakları üzerinde egemenlik kuran Büveyhîler (934-1055) kendilerini Sāsânilerin

⁹⁸ Belazurî, *Fütühü'l Büldan*, (Ülkelerin Fetihleri) Kültür ve turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, 279.

⁹⁹ *Şahrestānīhā ī Ērānšahr*, 19.

¹⁰⁰ Belazurî, *age*, 279.

¹⁰¹ Ermenistan'ın Bizans-İran savaşlarındaki önemi için bkz: René Grousset *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çeviren Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras Yayınları, 2005.

¹⁰² Belazurî, *age*, 296.

¹⁰³ Belazurî, *age*, 419.

mirasçısı addetmekte ve Behram Gur'un soyundan geldiklerini öne sürmekteydiler.¹⁰⁴ Tus ve civarına hâkim olan Samanîler (875-999) de İslâm öncesi İran tarihine sahip çıkmaktaydılar. İran rönesansı olarak görülebilecek bu dönemde Pehlevi eserler de Farsçaya çevrilmeye başlamıştır. Diğer Sāsāni Şahları gibi Nuşirevân döneminin de bu gelişmeler neticesinde İslâm yazınında daha fazla önem kazanması kaçınılmaz olmuştur. Büveyhîlerin 1055'te Selçuklular tarafından devrilmesine rağmen İranlıların bürokraside yükselişleri Selçuklular ve Gazneliler devletlerinde de kesintiye uğramadan devam etmiştir. XI. Asırda Maşrik ülkelerinde Arapça artık sadece dini bir dil hüviyeti kazanmış resmi yazışmalarda ve edebiyat eserlerinde Farsçanın hâkimiyeti belirgin hâle gelmiştir.¹⁰⁵

Bu dönemde Firdevsi (940-1020) İran tarihinin şiirsel bir özeti ve İran edebiyatın başyapıtlarından kabul edilen “*Şehname*”yi kaleme almıştır. *Şehname* İran tarihindeki bütün hükümdarları bir şekilde yücelten bir eserdir. Ancak Nuşirevân (*Şehname*'de Nuşin-Revân) hakkında *Şehname*'de ayrıntılı bilgi yer almamaktadır. *Şehname*'de, Nuşirevân devrinin asıl karakteri yine Bozorgmehr'dir. Firdevsi, satrancın İran'a getirilmesini Mesudî'den çok daha farklı bir hikâyeyle anlatmıştır. Metinden anladığımız kadarıyla Nuşirevân devrinde Hindistan, İran'a vergi ödemektedir. Bir gün, Nuşirevân'ın huzuruna elinde satranç tahtası ve taşlarıyla çıkan bir Hint elçisi, Hintlilere ait olan bu oyunun kurallarını İran'da bilen bir kişi yoksa vergi ödemeyi keseceklerini belirtir. Nuşirevân elçiden bir hafta süre ister ve Bozorgmehr'den bu bilinmeyen oyunun kurallarını çözmesini ister. Bozorgmehr bir gün bir gece boyunca satranç tahtasını ve dağınık haldeki taşlarını inceler. Sonunda bunun bir savaş oyunu olduğunu kavrar ve piyade (piyon), süvari (at), kule (kale), fil, şah ve veziri doğru yerlerde dizmeyi başarır. Bunu gören Hint elçisi dünyada Bozorgmehr'in eşi olacak bir insan daha olmadığını söyler ve Hintliler vergi ödemeye devam ederler.¹⁰⁶

Firdevsi'nin *Şehnamesi*'nde Nuşirevân'la ilgili en önemli metin Şah'a atfedilen vasiyetnamedir. Nuşirevân ölümünden hemen önce yazdırdığı vasiyetnamesinde oğlu Hürmüz'e şunları söyler: *Ben bu dünyadan ayrıldığım zaman benim için pek az kişinin gidebileceği, akbabaların bile erişemeyeceği yükseklikte, sarayları andırır bir mezar inşa et...Mezarıma demirden bir sedir yaptır ve sedirin üzerine tacımı as. Sonra sağıma ve soluma bütün altın tabaklarımı, kadehlerimi ve mücevherlerimi diz. Gülsuyu, safran ve şarapla doldurulmuş yirmi kadehimi misk, kâfur ve amberle doldurulmuş iki yüz kadehimi...sonra odamın kapısını mühürle ki hiç kimse Şahı görmesin. Eğer mezarımı bu şekilde inşa edersen hiç kimse bulamayacaktır beni. Çocuklarıma ve aileme ve benim ölümüme kederlenenlere müsaade et ve Şah öldükten sonra, iki ay boyunca ne bir bayram ne de festival kutlanmasına izin verme. Şah'ın ölümüne ağlayan bütün soylu ve müşfik kişiler için en doğrusu bu olacaktır.*¹⁰⁷ Nuşirevân'ın vasiyeti maiyetine Hürmüz'e itaat etmelerini buyuran cümleyle sona erer. Herkes vasiyet okunduktan sonra ağlar ve bu vasiyetin yazılmasından bir yıl kadar sonra Şah ölür.¹⁰⁸

¹⁰⁴ İbn Kesir, Büyük İslâm Tarihi, (Bidaye ve'n-Nihaye) Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994 age, Cilt 11, 304.

¹⁰⁵ XI. Asırda Fars tarihi ve mitolojisine ilgi had safhaya çıkmıştır. Anadolu Selçuklu sultanları artık Keykûbad, Keyhüsrev, Keykavûs gibi mitolojik İran krallarının adlarını kullanmaktadırlar. Bu hükümdar isimlerinin kökenleri için bkz: Firdevsi, *Şehname* I. Cilt, Çeviren: Necati Lugal, MEB Yayınları, İstanbul, 1994.

¹⁰⁶ Abolqasem Ferdowsi, *Shahnameh The Persian Book of Kings*, Translet: Dick Davies, New York: Penguin Books, 2006, s.669-701.

¹⁰⁷ Ferdowsi, age, 716.

¹⁰⁸ Ferdowsi, age, 716.

Firdevsî'den 200 yıl sonra doğmuş olan Şirazlı Sâdî'nin (1213-1292) Bostan adlı meşhur eserinde “*Kisra (Nuşirevân)ın oğlu Hürmüz'e Nasihati*” başlıklı bölüm Firdevsî'nin anlatımından tamamen farklı bir içeriğe sahiptir. Sâdî'nin “işittiğine göre” Nuşirevân ölüm döşeğinde oğluna şunları vasiyet etmiştir: “*Yalnız kendi rahatını düşünme. Fakirlerin gönlünü hoş tut....Şunu bilmiş ol ki bir şah ancak milleti sayesinde şah olur ve başındaki tacı muhafaza edebilir....muhtaç dervişleri ve yoksulları gözet...Halkın gönlünü yaralama, yaralarsan halkı incitirsen kendi kökünün kazınmış olursun....Millet saltanatın desteğidir. Zulümle o desteği yıkmamak gerek. Kendin bir fayda sağlamak için köylüleri çiftçileri gözet. Çünkü ücretle çalışan bir kimse aldığı ücretten memnun kalırsa daha çok çalışır...*”¹⁰⁹ Görüldüğü üzere Nuşirevân'ın vasiyeti ileriki asırlarda İslâm siyasetnâme geleneğinin temel konularıyla paralel bir çizgiye çekilmiştir. Ancak bu vasiyetnâme yukarıda değindiğimiz [handarz ī anōšag ruwan ādurbād mārāspandān](#) adlı Pehlevice metni de andırmaktadır.

Resim 4: İbn Miskeveyh'in Ayasofya Kütüphanesinde bulunan ve Leon Caetani tarafından yayımlanan, Tecârüb'ül Ümem'inın Birinci Cildinde Anuşirvân'ın ölümüyle oğlu Hürmüz (Hörmîzd) ün tahta çıkışının anlatıldığı sayfası. Ibn Miskawayh, 1909, 215.

Diğer bir İranlı yazar -Büveyhilere hizmet eden- İbn Miskeveyh'in meşhur tarih kitabı Tecârüb'ül-Ümem İran tarihini merkeze alması nedeniyle¹¹⁰ bir bakıma Firdevsî'nin Şehnamesi'nin tarih alanındaki karşılığıdır. Miskeveyh bu yönüyle bir başka İranlı tarihçi olan Dineverî'nin (öl. 895) izinden gitmektedir. Dineverî “*Ahbaru' t-Tıval*” adlı eserinde Nuşirevân devrini aktarırken İslâm Peygamberinin hayatına birkaç cümleyle değinmiştir.¹¹¹ İbn Miskeveyh' in İslâm Peygamberinin hayatına ayırdığı kısım bu kadar az değildir fakat gene de İran şahlarının gölgesinde kalmaktadır.¹¹² İbn Miskeveyh'i Firdevsî ve çağdaşı olan diğer yazarlardan ayıran olgu İbn Miskeveyh'in “realist”

¹⁰⁹ Sâdî, Gülistan ve Bostan, Yakub Kenan Necefzâde, (İstanbul: Bedir Yayınları, İstanbul, 2000) 204-205.

¹¹⁰ Miskeveyh Peygamberlere ve İran dışındaki halkların tarihine hemen hemen hiç değinmemiştir. Bkz: Miskawayh, age, Vol.I.

¹¹¹ İlyas Akyüzoğlu, İbn-i Miskeveyh ve Tarih Anlayışı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003), 40-41.

¹¹² Miskeveyh Peygamberin doğumu, savaşları ve ölümüne 20 sayfa (s.272-292) ayırmıştır. Buna karşın Nuşirevân'a 30 sayfa (s.176-216), Perviz' 40 sayfa (s.221-261) ayırmıştır. Miskawayh, age, Vol.I.

bir tarihçi olmasıdır. Kitabında genel olarak mucizelere yer vermediği gibi, Nuşirevân'a ayırdığı kısımlarda da Şehnamedeki satranç hikâyesi gibi abartılı rivayetlere, dinî veya dindışı menkıbelere değinmemiş, Nuşirevân devrinde yapılan askerî seferler ve reformlarla ilgilenmiştir.¹¹³

Diğer bir İranlı yazar olan Keykavus'un 1082 yılında Farsça olarak kaleme aldığı *Kâbusnâme*'de Nuşirevân'a ait olduğu belirtilen sözler yer almıştır. Bunlar adalet, doğruluk, dikkat üzerine sözlerdir: "Aç ölmek himmetsiz kişinin yemeğini yemekten iyidir". "Eğer halkın senin sözünle iş görmesini istiyorsan, önce sen sözünle iş gör". "Eğer yüreğinde merhemle iyileştirilmesi mümkün olmayan bir yara açılmasını istemiyorsan, cahillerle söyleşme" gibi.¹¹⁴ Keykavus, oğluna bu sözleri dikkat etmesi gerektiğini zira bunların hem hükümdarlık hem de bilgellik içeren sözler olduğunu söylemiştir.¹¹⁵

Gazalî ve Nuşirevân-ı Âdil'in Doğuşu

Gazalî (1058-1111) Horasan eyaletinin Tûs kentinde doğmuştur. Dönemi İranlıların İslâm dünyasında etkinliğinin devam ettiği bir devirle çalışmaktadır. Selçuklu sarayında yine kendisi gibi İranlı olan Nizam'ül Mülk'ün koruması altında Bağdat'ta müderrislik yapmıştır. Gazalî'nin asıl ilgilendiği konu tarih ve siyaset olmamakla birlikte onun da "*Nasihât'ül Mülûk*" adında klasik bir siyasetnâmesi bulunmaktadır. Bu ilginç eser diğer siyasetnâmelerden bazı hususlarda ayrılmakla birlikte Gazalî'nin diğer eserlerinden de farklılıklar taşır. *Nasihât'ül Mülûk* diğer birçok siyasetnâmeğe göre daha dinî bir muhtevaya sahip olmasına rağmen yazarın İslâm öncesi geleneklere ve şahıslara en fazla atıf yaptığı eseridir.

Gazalî'nin eserinin başkahramanları Nuşirevân'ın ve veziri Bozorgmehr'dir. Nuşirevân'ın bu eserde daha önceden değindiğimiz bazı hadislerle birlikte yirmi bir yerde anılmaktadır. Bozorgmehr ise iki yerde Nuşirevân'ın'la birlikte on iki kere de tek başına sözleri ve eylemleriyle hatırlanmaktadır. Nuşirevân'ın diğer veziri Yûnan'da birkaç meselde anılmaktadır. Sâsâni kökenli devlet adamları bu kitapta İslâm büyüklerinin önüne geçmişlerdir.¹¹⁶ *Nasihât'ül Mülûk*, Kuran ve Hadîslerden yapılan alıntılara ayrılmış bir giriş bölümünden sonra "Adalet ve Siyaset" başlıklı bölümle devam eder ve eski İran şahları da bu bölümde ortaya çıkarlar. Bu bölümde İranlılara yapılan övgüler Gazalî'nin diğer eserlerine alışık olan okuyucu için oldukça ilginçtir. "*Tarihte Mecusiler dört bin sene boyunca dünyaya hükmetmişlerdir. Çünkü onlar, insanlar içersinde adaleti ve yaptıkları tüm işlerde eşitliği muhafaza etmişler, dinlerin de asla zulme ve haksızlığa yer vermemişlerdir. Adaletleriyle şehirleri imar etmişler ve insanlara insaflı davranmışlardır.*" diyen Gazalî Tevrat'tan da örnekler vererek, İranlıların adaletinin ne kadar eskiye uzandığını kanıtlamaya çalışmıştır.¹¹⁷ Bunu kanıtlarken Acem şahlarını bazı İslâm halifelerine yeğ tuttuğu görülmektedir. Örneğin: naklettiği bir hikâyede Halife Me'mun'un bir Mubizana (Mobeze) "*İran hükümdarları benim verdiğim kaftanlar kadar değerlilerini hediye ettiler mi*" diye böbürlenir. Mubizana Me'mun'a "*Allah müminlerin emirinin ömrünü uzatsın! Yalnız İran hükümdarlarınının sizde olmayan üç*

¹¹³ Miskawayh, age, 180-215. Örneğin Taberî de yer alan Peygamberin doğumu esansında İran'da depremler olması, göllerin kurumasıyla ilgili anlatımlar Miskeveyh'te yer almaz.

¹¹⁴ Keykavus, *Kâbusnâme*, Antik Dünya Klsikler, 2008, 56-57.

¹¹⁵ Keykavus, age, 58.

¹¹⁶ Ömer b. Hattab, (16) yerde, Ömer bin Abdülaziz (8) yerde, Muaviye ise (2) yerde anılmıştır.

¹¹⁷ Gazalî kaynak olarak Tevrat'ta Pers Hükümdarı Koreş (Kyros) övüldüğü Tarihler II.36.22-24, Ezra I.1-5. gibi kullanmıştır. Bu aktarımlar Gazalî'nin Tevratı ciddiyle incelediğinin de göstergesidir.

özelliği vardı, onlar vergileri halkın gücüne göre toplarlar ve topladıklarını ölçülü sarf ederlerdi, vergiyi toplanması gereken yerden alırlar ve içlerinde bulunan şüphecilere korku salarlardı diyerek yanıt verir. Bu sert sözlere Me'mun verecek cevap bulamaz ve "doğru söyledin" diyerek susar.¹¹⁸

Gazalî, Nuşirevân ve vezirlerine verdiği önemi Peygamberin hadislerine bağlayarak diğer siyasetnâme yazarlarının gerek görmediği bir yönetime başvurmuş ve İran geleneği ile İslâm arasında bir köprü kurmaya çalışmıştır. Sâlebî için İran şahları dinî değil pratik hükümdarlık yetenekleriyle önemliken Gazalî hadisleri de kullanarak Nuşirevân'la Peygamber arasında bir bağ kurma yoluna gitmiştir. Gazalî'nin böylesi bir yönetime başvurması yazarın dine verdiği önemle de açıklanabilir. Zira Gazalî diğer siyasetnâme yazarlarının ekserisinin aksine bir devlet adamı değil her şeyden önce bir mütekelimdir. Ayrıca Sâsanilere övgüler düzen birçok kişinin zındıklıkla, gizli mecusîlikle suçlandığının da farkındaydı. Örneğin: İbnü'l Mukaffa çağdaşları tarafından, *Kelile ve Dimne*'deki *Berzeveyh Babı*'nin asıl yazarı olmakla itham edilmiş, gizli Maniheist, Mecusî ve zındık olmakla suçlanmıştı. Bazı rivayetlere göre genç yaşta idam edilmesini sebebi de buydu.¹¹⁹ Aynı şekilde İran'ın en büyük şairi kabul edilen Firdevsî de "ateşe tapan hükümdarları aşırı derecede övmekle" suçlanmış ve öldüğünde cenazesi Müslüman mezarlığına gömülmemiştir.¹²⁰ Bu örnekler karşısında Gazalî'nin Peygamberin de Nuşirevân'a hürmet ettiğini iddia etmesi onun elini güçlendirmekteydi.

Buna karşın Gazalî, Nuşirevân'ı İslâmî kaidelerle sahiplenme konusunda yalnız değildir. Kendinden iki kuşak önce doğmuş bir başka siyasetnâme yazarı Yusuf Hâs Hâcib (1017-1077) "Nuşin-Revân" hakkında şunları yazmıştır: "*Akıl karanlık gecede meşale gibidir, bilgi seni aydınlatan bir ışıktır. Kişi akıl ile yükselir, bilgi ile büyür, kişi bu ikisiyle itibar görür. Buna inanmazsan Nuşin-Revân'a bak! O akıl gözü ile dünyayı aydınlattı. Yaşayı doğruluk ile uyguladı ve halk zenginleşti. O İyi bir devirde iyi bir nâm bıraktı. Bilgili bir insanın onun hakkında şöyle dediğini duydum; kendisi cehennemlikken cehennem azabından kurtuldu*".¹²¹ Bu metinden anlaşıldığı üzere Nuşirevân'ın Müslüman olmamasına rağmen nitelikleri sayesinde cennetlik bir kul olduğu görüşü savunulmaktaydı.

Gazalî Nuşirevân'ın dünyayı mamur hâle getirmesini överken onun zamanında bir tane yıkık köy ve evin olmadığını belirtir. Nuşirevân'a atfedilen sözleri ise daha dinsel bir muhtevaya bürünerek tekrar etmektedir. Nuşirevân "hikmetli sözlerinin" birinde "din lider ile; lider asker ile; asker teçhizat ile; teçhizat şehirlerin imarı ile; şehirlerin imarı da ancak insanlara âdil davranmakla ayakta durur" demektedir.¹²² Hâlbuki bu cümle Taberî ve Mesudî de "iktidarın kaynağı ordu, ordunun kaynağı mal, malın kaynağı harac, haracın kaynağı adalet, adaletin kaynağı memurların dürüstlüğü, hepsinin başı da hükümdarın işlerini hakkıyla yapmasıdır" şeklindedir.¹²³ Ki bu sözün asıl kaynağı olan Pehlevice metinlerde de örneğin: "*Dēnkard*"da da Taberî ve Mesudî'nin aktardığına yakın bir şekilde din değil ordu ön plana alınmaktadır: "eğer ordu olmazsa köleler üzerinde hâkimiyet kurulamaz, din cemaatsiz kalır, merhamet ortadan kalkar, hazine boşalıp gider".¹²⁴ Gazalî Sâsâni geleneğini İslâm ile

¹¹⁸ Gazalî, age, 162.

¹¹⁹ M. Chokr, İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklar ve Zındıklık, (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 270-278.

¹²⁰ Firdevsi, Şehname I. Cilt, MEB Yayınları, İstanbul, 1994, s.28-29.

¹²¹ Yusuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006), Beyit 288-292.

¹²² Gazalî, age, 116.

¹²³ Mesudî, age, 162.

¹²⁴ Tafazzoli, age, 5.

birleştirirken Nuşirevân'ın sözlerini de değiştirerek dinselmiştir. Gazalî aynı yerde, Şah'ın bedenini de kutsallaştırmıştır. Rivayete göre Halife Me'mun Nuşirevân'ın mezarını açtırdığında cesedin çürümediği görülmüştür. Bunun üzerine Halife, Kısra'nın üzerinin altın nakışlı bir kefenle örtülmesini emretmiştir.¹²⁵

Gazalî'ye göre sultan adaletten ayrılmayınca toplum da asla ayrılmayacaktır. Nitekim adil Nuşirevân döneminde toplumun her bir ferdi de adalet yolundan sapmamıştır. Aktardığı bir hikâyeye göre Nuşirevan zamanında bir köylü komşusuna tarlasını satar. Tarlayı satın alan kişi arazide bir hazine bulunca hemen komşusuna haber verir ve hazinenin komşusuna ait olduğunu belirtir. Diğeri ise “ben toprağın altını bilmem hazine senindir” diye kabullenmez. Dava Nuşirevân'a kadar varır Nuşirevân onlara çocukları olup olmadığını sorar. Adamların birini oğlu diğerin de kızı vardır. Nuşirevan onları evlendirerek davayı sonuçlandırmıştır.¹²⁶ Bu hikâye Nuşirevân adı anılmadan çeşitli muhaddislerin eserlerinde de yer almıştır.¹²⁷ Aynı hikâyenin Fatih Sultan Mehmed devrinde geçen versiyonu da bulunmaktadır. Hikâyeye göre Fatih devrinde İznik'e giden iki Rum Papaz orada bir davaya şahit olurlar. Satın aldığı tarlada hazine bulan Müslüman bir köylü altınları tarlanın eski sahibine iade etmek istemekte ancak diğeri kabul etmemektedir. Dava sonunda kadıya gider ve kadı taraflara çocukları olup olmadığını sormuş ve birinin kız diğerin oğlu olduğunu öğrenince onları evlendirmiştir. Bu olaya şahit olan papazlar Müslümanların adaletine hayran kalıp Müslüman olurlar.¹²⁸

Nuşirevân'la ilgili benzer hikâyelerden bazıları da Sâdi'nin Gülistan'ında anlatılır. Hikâyeye göre Nuşirevan askerlerini bir köyden tuz –bazı versiyonlarda yumurta- almaya gönderir ve parasının mutlaka ödenmesini emreder. Adamları bir parça tuzdan ne çıkar diye sorunca; Nuşirevân “eğer hükümdar, tebaasının birinin bahçesinden bir tek elma yerse uşakları ve adamları ağacı kökünden sökerler” cevabını verir.¹²⁹ Osmanlı padişahlarının da seferlerde köylüden alınan her nesnenin parasının ödenmesine dikkat edildiğine dair birçok anlatım bulunmaktadır. Montaigne, *Denemeler*'inde Osmanlı ordusunun seferler esnasında aldığı her şeyin parasının ödendiğini, bu kurala uymayan askerlerin ağır cezalar aldıklarını yazmıştır.¹³⁰

Resim 5: Mousil'in çizimine göre *Qusayr Amrâ'daki* kral tasvirleri. Ortadaki kralın Sâsâni tacı açıkça belli oluyor. Üzerinde yarısı silinmiş olsa da Kısra yazısı okunuyor. <http://www.viatico.org>.

Gazalî'nin aktardığı mesellerde Çin, Hint, Rum kralları Nuşirevân'ın “*Huzarikam*” adlı bağında toplanarak birbirlerine hikmetli sözle söyleyerek fikir alışverişinde bulunurlar ve

¹²⁵ Gazalî, age, 116.

¹²⁶ Gazalî, age, 127.

¹²⁷ Gazalî, age, 127.

¹²⁸ İbrahim Sıdık İmamoğlu, Büyük Dini Hikâyeler, <http://www.ihyaforum.com>. Erişim: 10.03.2013.

¹²⁹ Sâdi, age, 51-52.

¹³⁰ Montaigne, *Denemeler*, (İstanbul: Cem Yayınları, 1997), 345.

burada Nuşirevân devleti yönetme sanatının inceliklerini anlatır.¹³¹ Emevîler devrinde inşa edilmiş Qusayr Amrâ Sarayında tam da bu menkıbeyi hatırlatan bir duvar resmi bulunmaktadır. İlk kez 1898’de Avusturyalı araştırmacı Alois Mousil tarafından keşfedilen bu sarayın ana salonunda bugün neredeyse silinmiş fakat zamanında Mousil tarafından kopyaları çıkarılmış Kral figürleri bulunmaktadır. (Resim 5). Bazıları Mousil zamanında da net olmayan bu figürlerin yanlarına Arapça ve Yunanca olarak isimleri yazılmıştır. Okunabilenlerin, Bizans İmparatoru (*Kayser*), Vizigot Kralı (*Roderik*), Sāsāni Şahı (*Kisrā*), Habeş Kralı (*Negüs-Necaşi*) oldukları anlaşılmakta, okunamayanlarında Türk ve Çin Hakanları olduğu sanılmaktadır. Bu sahnenin, tüm dünya krallarının İslâm fetihlerine boyun eğdirmesini temsil ettiği ileri sürülmüştür. Ancak figürler bir boyun eğmişlik izlenimi olmadan eşit düzeyde Gazalî’nin aktardığı hikâyedeki gibi barış içinde resmedilmişlerdir. (Resim 4).

Gazalî’nin kitabında Kisrā tebaadan fazla vergi alan memurlarını cezalandırmakta, filozof-vezirleri Yunan ve Bozorgmehr ile istişarelerde bulunmakta, eskilerin hikâyelerinden feyz almaktadır. Bozorgmehr de sözleri, eylemleri ve uyarılarıyla yukarıda da değinildiği gibi eserin baskın bir figürü olarak görünmektedir. Bozorgmehr hakkında bu kadar menkıbeye vakıf olduğuna göre Gazalî kendinden önce yazılmış bazı eserleri de incelemiş olmalıdır.

Nizamü’l Mülk’ün Siyâsetnâmesi’nde Nuşirevân-ı Âdil

İslâm tarihinin en tanınmış vezirlerinden olan Nizamü’l Mülk (1018-1092) de İranlı kimliği ön planda olan bir devlet adamıdır. Nizamü’l Mülk, Nuşirevân’ı Afridun, İskender, Dara, Ömer b. Hattab, Ali b. Ebu Talib, Ömer b. Abdulaziz, Harun el Reşid, Sebuk Tekin gibi “âlim padişahlar” arasında saymış¹³² ve Siyasetnâme’inde ona önemli yer ayırmıştır. Nizamü’l Mülk’e göre Nuşirevân-ı Âdil 18 yaşında tahta oturduğunda bile bilgili bir Şah’tır ve mezalim divanının kurucusudur. Hak olan vergiden başkasının alınmamasını buyurmuş “zulüm mülkü yok eder” demiştir. Arazisine el konulan yaşlı bir kadın Nuşirevân’a başvururunca Şah kadına haksızlık yaparak evine el koyan valisini tereddütsüz cezalandırmıştır. Nizamü’l Mülk’e göre şu sözler de Nuşirevân’a aittir: “Bozguncuları yeryüzünden kaldırırız, zalimlerin ellerini kırarız, dünyayı hak ve adalete barındırırız, Allah beni bu iş için yaratmıştır”.¹³³ Nuşirevân mazlumlar için sarayın kapsısına zil takar ve yedi yıl boyunca hiç kimse bu zili çalmaz. Yedi sene sonra bir eşek gelip zili çalar, sarayın muhafızları hayvanı kovalamaya çalışırken zil sesini duyan Şah onlara engel olur ve eşeğin sahibini araştırır. Araştırma sonucunda hayvanın sahibi olan çamaşırcının eşeği aç bırakıp ihtiyarladığı için dışarı attığı anlaşılır. Nuşirevân çamaşırcıya zulmünden dolayı 40 sopa vurdurur.¹³⁴

İslâm Şiirinde Nuşirevân İmgesi-Şairlerin Gözüyle Eyyân-ı Kisrâ

İslâm şiirinde Nuşirevân imgesi Abbasîlerden itibaren görünmeye başlar.¹³⁵ Yukarıda da değinildiği üzere bunun temel nedeni Abbasîlerin Nuşirevân kendilerine model bir hükümdar olarak görmeleri olmalıdır. Şairler Nuşirevân’ı daha ziyade adaleti, savaççılığı ve özellikle de yaptırdığı görkemli binalarla anmışlardır. Nuşirevân döneminde yapılmış Cirmâz

¹³¹ Gazalî, age, 132–133.

¹³² Nizam’ül Mülk, Siyasetnâme, (İstanbul: Lacivert Yayıncılık, 2007), 81.

¹³³ Nizam’ül Mülk, age, 54

¹³⁴ Nizam’ül Mülk, age, 56.

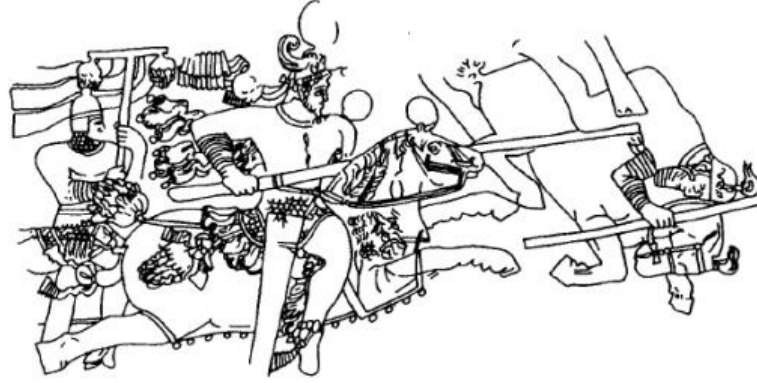
¹³⁵ Ali, age, 55.

Sarayı'nı gezen ve buradaki freskleri inceleyen Abbasî şairlerinden el-Buhturî (820-897) meşhur bir beyitinde şöyle seslenmektedir.

وَإِذَا مَارَأَيْتَ صَوْرَةَ أَنْطَا كَيْتَ ارْتَعَتْ بَيْنَ "رُومٍ" وَ"فَرَسٍ"
وَالْمَنَايا مَوَالِ وَأَنْوَدِيسَ وَأَنْ يُرْجَى الصُّفُوفَ تَحْتَ الدَّرْفَسِ

Bizanslılarla İranlılar arasındaki -savaşa ait- Antakya tablosunu görsen ürperirdin,
Ölümler kol geziyor Enûşirvân Drefş'in¹³⁶ altında safları sevk ve idare ediyor.¹³⁷

El-Buhturî'nin gördüğü resimler günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak İran'da bulunan kabartmalar ve Mısır'da bulunan bazı duvar resimlerinde *drafs* taşıyan İranlı süvarilerin görüntüleri bize belli bir fikir verebilir. (Resim 6)

Resim 6: Nakş-i Rüstem'deki kaya kabartmalarında Nuşirevân'ın oğlu Hürmüz II'yi isyancıları yenerken gösteren kabartma. Hürmüz II'nin arkasındaki süvari Sâsânî ordu birliklerinin Standard olarak kullandıkları *drafs*'ı taşıyor. (Nicolle, age, 16).

Nuşirevân'ın yaptırdığı gibi bir saray inşa etmek veya onu geçmek şairlerin methiyelerinin bir parçası olmuştur. el-Buhturî, Halife el Mutevekkil'in yaptırdığı sarayı överken kıtası Nuşirevân'ın eyvanıdır.

فَرَفَعْتَ بُنْيَانًا كَأَنَّ زُهْبَاءَ أَعْلَامُ "رَضْوَى" أَوْ شَوَاهِقُ "صَنْبَرٍ"
أَزْرَى عَلَى هِمَمِ الْمُلُوكِ وَغَضُّ مِنْ بُنْيَانِ "كِسْرَى" فِي الزَّمَانِ وَ"قَيْصَرٍ"

Sen öyle bir bina yaptın ki yüksekliği Radvâ ve Şanber dağlarının doruğunu andırıyor.

O saray kralların gücünü gölgede bıraktı ve dünyada Kistrâ'nın ve Kayserin saraylarının değerini eksiltti.¹³⁸

Eyvân-ı Kisra, Tak-ı Nuşirevan veya *Tak-ı Kisra* olarak anılan Nuşirevân'a ait saraylar, kimi şairlerce sevgilinin görüntüsüne, eyvanlar (tâk) ise şairler tarafından sevgilinin

¹³⁶ Sâsânî ordu birliklerinin Standard olarak kullandıkları sancak. Firdevsî'nin Şehnamesi'nde yer alan bir rivayete göre Kawa adlı bir demirci, İranlıları üzerine deri geçirdiği bir mızrakla Hükümdar Dahhak'a karşı isyana çağırmıştır. Bu isyana liderlik eden Feridun, Kawa'nın mızrağına kırmızı, sarı ve mor kumaşlar ekleyerek buna Kawa'nın Bayrağı adını vermiştir. O günden sonra *Kawa î drafs* Bütün İranlıları bir araya getiren ortak bir sembol olarak kabul edilmiştir Firdevsi, Şehnâme, Cilt I, 130-133, 878-894. beyitler.

¹³⁷ Bu şiirin tamamı için bkz: Samer M. Ali, *Reinterpreting al-Buhturi's Iwan Kisra Ode: Tears of Affection for the Cycles of History* Journal of Arabic Literature, XXXVII, I, 2006, 56. Türkçeye çevrilmiş bir bölümü için: Yanık, age, 167. (Şiirin ana kaynağı olan Buhturî'nin Divân-ı Buhturî'sini niye vermiyorsunuz?)

¹³⁸ Yanık, age, 171.

kaşlarına benzetilmişlerdir¹³⁹. Ancak şairler Nuşirevân'ın saraylarını dünyanın gelip geçiciliğinin sembolü olarak da görmüşler ve bu muazzam yapıların yıkıntı haline gelmesinden dolayı kederlenmişlerdir. Dîvan şairi Bakî (1526-1600) şöyle seslenir:

Gitdi Kayser kasrının tâk u revakı kalmadı,
Nice Kistrâ geçdi tâku Tumturakı kalmadı”¹⁴⁰

İslâm şairleri Nuşirevân'ı adaleti ile de anmışlardır. İranlı şair Nizamî'nin (1141-1209) *Mahzen-i Esrar*'ında belirttiğine göre başlangıçta Nuşirevân adil değil zalim bir hükümdardır. Ancak bir gün ülkesinde tavus kuşlarının değil baykuşların saltanat sürdüğünü görünce, zulmünün farkına varır. Baykuşlar o kadar mesutturlar ki düğünlerinde birbirlerine yüzlerce viran köy hediye etmektedirler. Bu durumu Veziri'nin imalı sözleri sayesinde fark eden Şah, ağır vergileri kaldırır, viran olmuş köyleri imar eder ve adalet yolundan bir daha ayrılmaz. Zaman içersinde o da her fani gibi yok olur gider. Ama adaletini dünyaya miras bırakır, yıllar sonra başka bir fani onun adına bastırılan sikke üzerinde âdil adını okuyunca duygulanır ve Nuşirevân'ı yâdeder.¹⁴¹

Asırlar sonra Bâki baharı Kistrâ olarak nitelemiş ve çemene sular getiren ırmağı da Kistrâ'nın adalet zinciri olarak görmüştür.¹⁴² Şairlere göre Nuşirevân'ın adaleti dünyaya bıraktığı en önemli mirastır. Divan şairi Zâtî (1471-1546) şöyle yazar;

Velî Nuşirevân gitdi cihânda zindedür adı
İki ölmez oğullar idinüptür adli vü dâdı¹⁴³

Sonuç

Nuşirevân unvanıyla tanınan I. Hüsrev Anuşirvân'ın İslâm öncesinde de Araplar tarafından saygıyla anıldığı değişik aktarımlardan anlaşılmaktadır. Nuşirevân'nın Yemen işgaline karşı Araplara yardım göndermesi Arap sözlü tarihçilik (*ahbar*) geleneğinde Şah'ın yüceltilmesinin önemli bir nedenidir. Ancak Nuşirevân'ı yücelten hadis ve sahabelere dayandırılan menkıbelerin hakikatlığı üzerine şüpheler bulunmaktadır. Bu örneklerin daha sonraki asırlarda üretilmiş olma ihtimali daha yüksektir.

Nuşirevân figürünün giderek güçlenmesinde ve yazılı eserlerde İslâm büyüklerini dâhi geride bırakmasında asıl rol oynayanların –daha geç asırlarda etkinlikleri artan- İranlı Müslümanlar oldukları görülmektedir. İranlı Müslüman yazarlar, bazı anakronik yöntemlerle Âdil Nuşirevân imajının asr-ı saadette de güçlü olduğuna dair bir intiba uyandırmak istemişlerdir. Bu yöntemle İslâm Peygamberinin de Nuşirevân'a büyük bir saygı duyduğu iddia edilerek Âdil Nuşirevân algısına dinî bir meşruiyet de sağlanmış olmaktadır. Oysa yazılı kaynakların tahlili, Hz. Muhammed'in zamanında İran Şahlarına sonraki asırlarda olduğu kadar saygı gösterilmediğini ve Nuşirevân imajının yükselişinin Abbasîlerin ilk devirlerine (8.Asır ortası) tekâbüle ettiğini göstermektedir. Bu dönemde İranlıların İslâm'ı kabul edip, bürokraside giderek etkin olmalarıyla ve Pehlevice eserlerin Arapçaya tercüme edilmesiyle birçok İranî unsur gibi Âdil Nuşirevân figürü de İslâm yazınına güçlü biçimde dâhil olmuştur.

¹³⁹ Tökel, age,246.

¹⁴⁰ Tökel, age,111.

¹⁴¹ Tökel, age, 101-104, Aynı hikâye daha sonra Molla Camî'nin (1414-1492) Baharistan'ında da yer almıştır. Bkz: Tökel, age, 243.

¹⁴² Tökel, age,s.111.

¹⁴³ Tökel, age, 246, Kutlu Nuşirevân gitti dünyadan, ancak adı yaşıyor hâlâ, iki ölümsüz oğul bıraktı; adalet ve kanun.

Başlangıçta diğer tarihi şahsiyetlerden daha üstün niteliklerle anılmayan, daha ziyâde akıllı ve becerikli bir hükümdar olarak tasvir edilen Nuşirevân figürü, İranlıların siyasal yükselişinin devam ettiği 10-11. Asırlarda giderek mitsel bir dereceye ulaşmış, birçok eserde adalet, hakkaniyet gibi konularda Halife Ömer'in hatıratıyla rekâbet eder hâle gelmiştir. Bu durum bazı Müslümanlar tarafından da hoş görülmemiş ve Firdevsî gibi şairler Nuşirevân ve diğer Sâsâni şahlarını gereğinden fazla yüceltmekle suçlanmışlardır. Buna rağmen Âdil Nuşirevan figürü ve ona atfedilen menkıbeler, meseller hem nesilden nesile aktarılmaya hem de giderek çeşitlenmeye devam etmiştir. Osmanlıların klasik çağında da gerek doğrudan gerekse dolaylı anlatımlarla Nuşirevân'a ait meseller hayat bulmaya, yeniden yorumlanmaya devam edilmiştir. Bu sürecin sonunda Taberî, Sâlebî gibi erken dönem yazarlarının, tarihsel belgelerle örtüşen, Sâsâni Şahı realist Anuşirvân'ın yerini, giderek gerçeklikten, zaman ve mekândan kopmuş, masalsı bir Nuşirevân-âdil imajı almıştır.

KAYNAKLAR

AKYÜZOĞLU, İlyas, İbn-i Miskeveyh ve Tarih Anlayışı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003.

ALI, Samer M. [Reinterpreting al-Buhturi's Iwan Kisra Ode: Tears of Affection for the Cycles of History](#) Journal of Arabic Literature, XXXVIII, 2006, 56.

AVCI, Casim, "Kisrâ", DİA, Cilt 26, İstanbul, 2002.

AVESTA, Zerdüştilerin Kutsal Metinleri, Çev. Fahriye Adsay, İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2102.

[AYÂDGÂR I WUZURG-MİHR](#), Middle Persian Corpus Jamasp-Asana Part No. 12. <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/jamasp/jamas.htm>.

AYHAN, Mehmet, Fütûhat-ı Mekkiyye'de Hadisçilerin Metotları Dışında Nakledilen Rivayetler, yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul, 2009, 156.

AYKUT, Sait-BEYDABA, Kelile ve Dimne, Şule Yayınları, İstanbul, 1999.

BELAZURÎ, Fütühü'l Büldan, (Ülkelerin Fetihleri) Çeviren: Mustafa Fayda, Kültür ve turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

BREND, Barbara, Islamic Art, Haward University Press. Cambridge. 1996.

CHOKR, Melhelm, İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklar ve Zındıklık, Çeviren: Ayşe Meral, Anka yayınları, İstanbul, 2002.

DEMİRAYAK, Kenan, Arap Edebiyatı Tarihi Cilt I-Cahiliye Dönemi, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2012.

DĒNKÂRD Book III, 201, 1-10, Edited by Peshotun Dastoor Behramjee Sanjana, 1881.

DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ (DGBİT) Cilt II Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.

EI-KÂTİB, Abdülhamid, Doğunun Hükümdarı, Antik Yayınları, İstanbul, 2007.

FAULMANN, Carl, Yazı Kitabı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

FERDOWSI, Abolqasem, Shahnameh The Persian Book of Kings, Translet: Dick Davies, Penguin Books, 2006.

FİRDEVSİ, Şehname I. Cilt, Çeviren: Necati Lugal, MEB Yayınları, İstanbul, 1994.

- FRYE, R.N, “The Political History of Iran Under the Sasanians”, Cambridge History of Iran Vol. 3 (1), Ed. by Ihsan Yarsheter, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- GAZALÎ, Yöneticilere Altın Öğütler, (Et-Tibrû'l Mesbuk fî Nasihat'ül Mulk), Çeviren: Hüseyin Okur, Semerkand, İstanbul. 2011.
- GHRİSHMAN, Roman, Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest, Baltimore: Penguin Books, 1961.
- GOODMAN, Lenn, İslâm Hümanizmi, Çeviren: Ahmet Arslan, İletişim: İstanbul, 2003.
- GOLKARİAN, Kadir, Moheg: Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça Sözlük, Alfa Yayınları, İstanbul 2005.
- GRABAR, Oleg, İslâm Sanatının Oluşumu, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- GROUSSET, René, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çeviren Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras Yayınları, 2005.
- GUTAS, Dimitri, Yunanca Düşünce Arapça Kültür, Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu, Çeviren Lütfü Yalçın, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- [HANDARZ Ī ANÖŞAG RUWAN ĀDURBĀD MĀRASPANDĀN](http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/jamasp/jamas.htm), Middle Persian Corpus Jamasp-Asana Part No. 12.
- [HANDARZ Ī HUSRAW Ī KAWĀDĀN](http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/jamasp/jamas.htm), Middle Persian Corpus Jamasp-Asana Part No. 11 <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/jamasp/jamas.htm>
- HATİPOĞLU, Nihat, “Ben Nuşirevan'dan Daha Adilim” Hürriyet 25 Mart 2011.
- HODGSON, M.G. S. İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih, Cilt 1, İz Yayıncılık, 1995.
- HUART, C.L, “Nüşirevân”, MEB İslâm Ansiklopedisi, Cilt 9, 1964.
- İBN HALDUN, Mukaddime Cilt II, Çeviren Turan Dursun, Ankara: Onur Yayınları, 1989.
- İBN MİSKAWAYH, Tajâribü'l-Umam or History of Ibn Miskawayh, With a Preface and Summary by Leon Caetani, Vol VII, I, Leyden E. J. Brill, London, 1909.
- İBN ABDİRABBİH, Hükümdar ve Siyaset Kitabı, Çeviren: Erkan Avşar, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul, 2004.
- İBN KESİR, El-Bidaye ve'n-Nihaye, Çeviren Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994.
- İBN'ÜL ESİR, El Kâmil Fi't Tarih Cilt 1, Çevirenler: A. Ağırakça, A. Özyayın, Y. Apaydın, Z. Tüccar, B. Eryarsoy, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1985.
- İMAMOĞLU, İbrahim Sıdık, Büyük Dini Hikâyeler, <http://www.ihyaforum.com>. Erişim: 10.03.2013.
- KEYKAVUS, Kâbusnâme, Antik Dünya Klasikleri, Hazırlayan: Hasan Ahmet Gökçe, Lacivert Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- KURÂN-I KERİM ve Açıklamalı Meâli, Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti Çevirisi Ankara 1991.
- MAVRİKOS, Strategikon, Bizans Kültüründe Strateji Sanatı, Hazırlayan Gorge T. Dennis, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2010.
- MC KENZIE, D.N, A Concise Pahlavi Dictionary, Oxford University Press, London, 1986.
- MESUDÎ, Altın Bozkırlar-Murûc ez-Zeheb, Çeviren: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

- MONTAÏGNE, Denemeler, Çeviren Sabahattin Eyüboğlu, Cem yayınları, İstanbul,1997.
- NICOLLE, David, Sasanian Armies, The Iranian Empire Early 3rd to mid7th Centuries AD, Montvert Publications,1996.
- NİZAMÜ'L MÜLK, Siyasetnâme, Hazırlayan Sadık Yalsızuçanlar, Lacivert Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- NİZAMÎ, Mahzen-i Esrar, Hazırlayan Sadık Yalsızuçanlar, Lacivert Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- SÂLEBÎ, Taht Âdabı (Adabu'l Taht), Çeviren: M. Hilmi Özev, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2005.
- STEİNGASS, Francis Joseph, A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be met with in Persian Literature. London: Routledge & K. Paul, 1892.
- ŞAHRESTÂNÎHÂ ĩ ĒRÂNŞAHR, (ŞĒ) A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History, With English and Persian translations and Commentary by Touraj Daryaee, California, Mazda Publisher, 2002.
- EŞ-ŞEKA Mustafa Muhammed, "İbn Abdürrahîb", DİA, Cilt 19, İstanbul, 1999.
- TABERÎ, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Çeviren Cilt III, Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.
- TABERÎ, Tarih-i Taberî, Çeviren: Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları, İstanbul, Tarihsiz
- TAFAZZOLÎ, Ahmad, Sasanian Society I. Warriors II. Scribes III. Dehqâns, (New York: Bibliothica Persica Press, 2000
- TAFAZZOLÎ, Ahmad (Tefazzûlî, Ahmed) "Enûşirvân", DİA, Cilt 11, İstanbul, 1995.
- THE ROMAN EASTERN FRONTIER AND PERSIAN WARS (AD 226-363) A Documentary History, Routledge, Compiled and Edit by Michael H. Dodgeon & Samuel N.C. Lieu, London and New York, 2003.
- TÖKEL Dursun Ali, Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Şahıslar Mitolojisi, (Ankara: Akçağ Yayınları.2000).
- ÜNVERDÎ, Şehmus "Hadis İlmi Açısından Aclûnî'nin Keşfü'l-Hafâ Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniveritesi. SBE Adana 2009.
- WAELE, An De, "The Figurative Wall Painting of the Sasanian Period From Iran, Iraq and Syria", Iranica Antiqua vol XXXIX, 2004, 339-381.
- YANIK, Nevzat, Arap Şiirinde Tasvir, Cahiliye-Abbasîler, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2010.
- YILDIZ, Hakkı Dursun , "Bermekîler" DİA, Cilt 5, İstanbul, 1992.
- YUSUF HAS HÂCİB, Kutadgu Bilig, Çeviren Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006,